

ئېتراپ قىلىشقا بولمايدىغان ئىككى پورتېرىت:

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇت قەشقىرى

يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق



ھەيرانلىق ۋە ئەپسۇسلىق

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2010 - يىللىق 1 - سانىغا مەشھۇر رەسسامىمىز غازى ئەمەتنىڭ «ئۇلۇغ ئالىملىرىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرىي پورتىپتلىرىنىڭ يارىتىلىشى ھەققىدە» نامىدىكى ماقالىسى بېرىلدى. ماقالە مېنىڭ 2006 - يىلى «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 5 - سانىدا ئېلان قىلىنغان، 2007 - يىلى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان، «11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيەسى» دېگەن كىتابىمغا كىرگۈزۈلگەن «ئىككى ئالىمنىڭ پورتىپتى ۋە مىللى خاراكتېرى» دېگەن ماقالەمگە جاۋابەن يېزىلغان ئوبزور ئىدى. مەن ماقىلىنى ئوقۇپ بىر تەرەپتىن ھەيران قالدىم، يەنە بىر تەرەپتىن ئەپسۇسلاندىم. ھەيران قېلىشىمىدىكى سەۋەب، ماقالىدا مەن ئوتتۇرىغا قويغان قانۇنىيەتلىك ئىلمىي ۋە تارىخى مەسىلىلەرگە قارىتا كۆزنى يۇمۇۋېلىش پوزىتسىيەسىدە بولغان، ھېچ بولمىغاندا «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «دىۋان لۇغەت تۈرك» دېگەن شاھىت ئەسەرلەرنى ئەستايىدىل بىرەر قېتىم ۋاراقلاپ كۆرۈپ بېقىپ ئاندىن پىكىر قىلماي، ئەكسىچە مېنى «يېتەرلىك بىلىم ئاسسى بولمىغان ئوبزورچىلارنىڭ ئاساسسىز ۋە ئورۇنسىز باھا ۋە تەقىزى يېزىشى كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدۇ» دەپ ئەيىبلەيدۇ.

ئاپتور «يېتەرلىك بىلىم ئاساسى بولۇش» دېگەن تەلەپنىڭ سالمىقىنى مۆلچىيەپ رىئايە قىلىنمىگەن بولسا كېرەك، بۇ پىكىردىن «مەندەك بىر مەشھۇر رەسسام ئۈچۈن، ھېچكىمنىڭ ئوبزور يېزىشىغا ھەققى يوق» دېگەن مەنا چىقىدۇ. مەن رەسسام ئەمەس، رەسساملىق سەنئىتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى تازا چۈشەنمەيمەن، شۇڭا ئىككى ئالىمنىڭ رەسىملىرىدە ئەكسى ئەتتۈرۈلگەن سەنئەت ئۆلچىمى ھەققىدە پىكىر قىلىمىدىم، بەلكى مەن 30 يىلدىن بېرى تەتقىق قىلىش جەريانىدا ھاسىل قىلغان بىلىش نەتىجىلىرىمگە، تارىخى پاكىتلارغا ئاساسەن ئىلمىي نۇقتىي نەزەردە تۇرۇپ سەمىمىي تەكىلىپلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم. مەن ئۆمرۈمنى ئىككى ئالىمنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى چۈشۈنۈشكە سەرپ

قىلىدىم، ئۇلار بىلەن بىرگە ماڭدىم، بىرگە ياتتىم ھەم پىكىرلەشتىم. «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە بىر قانچە كىتاب يازدىم، ھەمدە بىر قانچە يىل سەرپ قىلىپ «دىۋان لۇغەت تۈرك» كە شەرھى يازدىم. بۇ جەرياندا مەھمۇد كاشغەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەنىۋى ۋە جىسمانىي سىماسى دىلىمغا چوڭقۇر ئورناشتى. شۇڭا، ئۇلار توغرىلۇق پىكىر قىلىشقا ئۆزۈمنى تامامەن ھەقىلىق دەپ قارايمەن.

ئەپسۇسلىنىشىمىدىكى سەۋەپ شۇكى، غازى ئەھمەت ئاكىنىڭ ئىلمىي مەسلىھەتلىرىگە قارىتا ئىلمىي پوزىتسىيەدە بولمىغانلىقى ۋە سەمىمىي بولمىغانلىقى بولدى. بىز ھېچ بولمىغاندا تارىخقا ئوبدانراق نەزەر سېلىشىمىز، تارىخقا ھۆرمەت قىلىشنى ئۆگۈنۈۋېلىشىمىز لازىم. بىر - بىرىمىزگە سەمىمىيەتسىزلىك، ھۆرمەتسىزلىك قىلساق كارايتى چاغلىق، تارىخقا ھۆرمەتسىزلىك قىلساق تارىخقا يۈز كېلەلمەيمىز. تارىخ ھەرگىزمۇ كۆز بويامچىلىقنى كۆتۈرمەيدۇ. بىزنىڭ قىلغان ھەر - بىر ئىشىمىز تارىخنىڭ سىنىقىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، تارىخ ئېتىراپ قىلىدىغان بولۇشى كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرى 11 - ئەسىردىكى قاراخانىلارنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىگە مەنسۇپ بولغان ئۇيغۇر ئالىملىرى، ھەرگىزمۇ ئەرەب ياكى پارس شائىرلىرى ئەمەس، يەنە بىر تەرەپتىن ھازىرقى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىپىدىن ئەمەس. شۇڭا مىڭ يىل بۇرۇنقى مىللىي مەدەنىيەتنى، ئىتتىپاق ئالاھىدىلىكىنى، مىللىي خاسلىق ۋە تارىخى ئالاھىدىلىكىنى بىلمەي تۇرۇپ، تارىخى شەخسلەرنىڭ پورتېرىتى ھەققىدە تەسەۋۋۇر قىلىش ئەلۋەتتە شۇ تارىخى شەخسلەرگە نىسبەتەن بولۇپ ھۆرمەتسىزلىك بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا كىتابخانلارنىڭ ئېڭىدا شەكىللىنىپ قالغان بەزى مۇجۇمەل چىگىشلەرنى يېشىۋېلىشىغا ياردىمى بولار دېگەن نىيەتتە بىر قىسىم مەسلىھەتلىرىگە قارىتا كۈنكۈرتراق پىكىر قىلىشقا توغرا كەلدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ پورتېرىتى نامىدا ئوتتۇرىغا چىققان يۇقارقى ئىككى رەسىم ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ مۇنداق ماھىيەتلىك نۇقتىلاردا ئۇيغۇنلۇق بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئېتىراپ

قىلىنمايدۇ.

بىرىنچى، تارىخىيلىق ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتمىگەن.

ئىككىنچى، مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە خاسلىقتىن يىراقلىشىپ كەتكەن.

ئۈچىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىيە دەۋرىدىكى ئېرقىي ئالاھىدىلىك نەزەردىن ساقىت قىلىنغان، نەتىجىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىر تىپ قىلىپ قويغان.

تۆتىنچى، شەخسنىڭ ئىندىئودال ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى سالاھىتى، ئىجتىمائىي ئورنى ۋە سالاھىتىنى ئىپادە قىلىدىغان پاكىتلارغا زادىلا نەزەر ئاغدۇرۇلمىغان.

بەشىنچى، تارىخىي پاكىتلار ۋە «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «دىۋان لۇغەت تۈرك» تىكى ئۇچۇرلارغا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىنمىغان. ھېچ بولمىغاندا رەسىم ئىككى ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىنى باشتىن - ئاياغ بىر قېتىم كۆرۈپ باقمىغان. پەقەت باشقىلار يازغان ماقالە ئەسەرلەردىكى ئۆزۈندىلەردىنلا پايدىلانغان. شۇڭا بۇ ھەرگىزمۇ سالا - سۈلھى قىلىدىغان ئىش ئەمەس، بىر مىللەتنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە ئىپتىخارغا تاقىشىدىغان مۇھىم تارىخى مەسىلە. بىز مۇنداق ئېغىر سەۋەنلىكلەرنى ئۆزىمىز ھېس قىلىپ تۈزەتمىسەك بەربىر تارىخ ئۇنى ئىنكار قىلىۋېتىدۇ. تارىخنىڭ سىنىقىغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» كە بەدىئىي ئەدەبىيات نۇقتىيەنەزەرىدىمۇ سەپ سېلىشقا توغرا كېلىدۇ

ئالدى بىلەن دېققىتىمىزنى تارتىدىغان تەرەپ، ئىككى ئالىمنىڭ رەسىمىنى سىزىشتا ياش قۇرامى ئېتىبارغا ئېلىنمىغان، ئەسلىدە بۇ ھەرگىزمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم ئامىل ئىدى، بىراق رەسىم غازى ئەھمەد بۇ ھەقتىكى پاكىتنى ئېتىراپ قىلمايلا قالماي، بەلكى مېنىڭ رەسىمنى چۈشىنىش ئىقتىدارىمنىڭ تولمۇ چولتا ئىكەنلىكىنى ئەيىبلەگەن، ھەم ئىككى ئەسەرنى رەسىملىق نەزەر بىلەن

كۆزەتمىگەن دەپ: «ئىككى ئالىمنى ئەڭ ياخشى چۈشىنىدىغان ئاپتور بۇ ئىككى ئالىمنىڭ كىتابلىرىنى رەسساملىق نەزىرى بىلەن ئەستايىدىل ئوقۇپ باقمىغان بولسا كېرەك» دەپ بولۇپ، ئۆزىنىڭ رەسسامغا خاس نەزىرى بىلەن قايتا - قايتا ئوقۇپ چىققانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پوترىتىنى سىزىپ چىقىشقا:

365 تەككۈزدى ماڭا قولنى ئەللىك ياشم،

قوغۇ قىلدى قۇزغۇن تۈسدەك باشم.

دېگەن بېيىتقا ئاساسەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ساقاللىرى ۋاقتىسىز شۇنچە ئاقىرىپ كەتكەن قىلىپ سىزغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. {ئەمەلىيەتتە يۇقارقى بېيىتتا گەپ ساقال توغرىسىدا ئەمەس، باش (چاچ) ھەققىدە بولۇنغان بولسىمۇ} ئەسلىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى بېيىتلارنى ھاياتنىڭ قانۇنىيىتى، ياشلىقنىڭ پۇرسەتلىرى ۋە قىممىتى، قېرىلىقنىڭ مەھرۇملۇقلىرى ۋە مۇشەققەتلىرىنى بەدىئىي يۈكسەكلىكتە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئەۋلاتلارغا، ياشلارغا نەسىھەت قىلىپ، ئىبرەت كۆزىنى ئېچىشقا، ھاياتىنى قەدىرلەشكە دالالەت قىلماق بولىدۇ. بايانلىرىدا ئەلۋەتتە مۇبالىغە (كۆپتۈرۈش) تەڭ بەدىئىي ئامىللار بار. ئەگەر ئۇنداق ئەدەبىي ۋە بەدىئىي ئامىللارنى نەزەرگە ئالماي، «رەسساملىق نەزىرى بىلەنلا» ئۇدۇلۇمۇ - ئۇدۇل چۈشەنگەندە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ئەما، پالەچ، دوڭ قىلىپ سىزىشقا توغرا كېلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇنادغۇ بىلىگ» ئەسىرىنىڭ 371 - بېيىتىدا «ئوقتەك تۈز قەددىم يادەك ئىگىلىدى» دېسە، 374 - بېيىتىدا «كىشەنسز تۇرۇپ قەدەم ئالالماس بولۇپ قالدىم، نۇرلۇق كۆزلىرىم قاراڭغۇ كىچىدەك يورۇماس (كۆرمەس) بولۇپ قالدى» دەيدۇ. 6529، 6530، 6532 بېيىتلىرىدا: «ئىپاردەك قارا باشقا كاپۇر پۈركۈدۈم، قىيىندەك تۈز قەددىم ئەگرى يادەك ئىگىلىدى»

(مۇكچىپ قالدىم). ئەرغۇۋاندەك قىزىل مەڭزىم زەپىراندەك سارغايىدى.» دەيدۇ، بۇ ئارقىلىق، ھاياتتا ئىنساننىڭ بېسىپ ئۆتۈشى مۇمكىن بولغان تەبىئىي قانۇنىيىتىنى «مەن» ئوبرازدا ئەكس ئەتتۈرۈۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە بۇنىڭغا رەسساملق نەزەرى بىلەنلا سەپ سالماي، يەنە بەدئىي ئەدەبىيات نۇقتىيەنەزەرى بىلەنمۇ نەزەر ئاغدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەن راستىنلا «رەسساملق نۇقتىيەنەزەر» دېگەننىڭ نېمىنى نەزەردە تۇتۇۋاتقانلىقىنى چۈشەنمىدىم. رەسساملق نۇقتىيەنەزەر دېگەن بىر تەرەپنى كۆرۈپ، يەنە بىر تەرەپكە كۆزنى يۇمىۋېلىشىمىدۇ؟ ئىنساننىڭ تەبىئىي يېتىلىش قانۇنىيىتىنى ھېسابقا ئالماي، شەيئىنى ماھىيەت جەھەتتىن كۈزەتمەي، ھادىسىلىك تەرەپكە ئېسىلۋالدىغان «نەزەر» مەدۇ دەپ قالدىم. ئەمەلىيەتتە، رەسساملق سەنئىتى بىلەن بەدئىي ئەدەبىيات قارىمۇ - قارشى قۇتۇپتىكى ئىلىم ئەمەس، بىرى بويلاق بىلەن ئوبراز ياراتسا، يەنە بىرى تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئوبراز يارىتىدۇ. ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئورتاق بىر پىرىنسىپى بار، ئۇ بولسىمۇ تۇرمۇش ۋە شەيئىلەرنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش. رەسىمدە ھەقىقەتەنمۇ چىنلىق ئەكس ئەتمىگەن. ئاپتور ماقالىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسلى ياش قۇرامىنى سۈپەتلەپ مۇنداق دەيدۇ. «ساقال - بۇرۇتى چۈشۈرۈۋېتىلسە، ياش يىگىتتەك كۆزلىرىدىن نۇر يېغىپ، چىرايى پارقىراپ، قەددى - قامىتىنى تىك تۇتۇپ تۇرغان ھەم جۇشقۇن ھەم روھلۇق ھالىتىنى كۆرگەن بولاتتۇق»، مەن تەكىتلىمەكچى بولغان قانۇنىيەتكە مۇخالىپ ئىشنىڭ بىرى دەل شۇ ئىدى. شۇنچە ئۈمۈدۋار، شۇنچە جۇشقۇن، كۆزلىرىدىن نۇر يېغىپ، چىرايى پارقىراپ تۇرىدىغان، ھاياتى كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان، ئېسىل تەبىئەتلىك بىر ئادەمنىڭ ساقاللىرىنى چۈشكۈنلەشكەن، ئۈمۈدسىزلەنگەن، ئېرسىي كېسەلگە كىرىپتار بولغان ئادەمنىڭكىدەك، قىران ئادەمنىڭ ئېڭىكىگە يەتمەش ياشلىق بوۋاينىڭ ساقىلىنى چاپلاپ قويۇش قايسى مەزھەپتىكى رەسساملقنىڭ مەنتىقىسىدۇ. بىزگە ياش قۇرامى ئەللىك ياشتىن ھالقىغان، روھىيىتى بىلەن جىسمانىيىتى بىر گەۋدىگە ئايلانغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئوبرازى لازىم. ھەرگىزمۇ ساقىلى يەتمەش ياشلىق بوۋاي، ئۆزى تېخى ياش يىگىت بولغان سەھنىدە رول ئېلىۋاتقان ئارتىسنىڭ ئوبرازى ئەمەس. رەسسام غازىكام يېتەكلىگەن مەنزىل بىلەن ماڭغاندا نىشان خاتا تاللانغان بولىدۇ، 50 ياشلاردىكى

جۇشقۇن، ئۈمۈدۋار، روھلۇق بىر ئادەمنىڭ چاچ - ساقاللىرىنىڭ شۇنچە ئاقىرىپ كەتكەنلىكىنى يۇقارقى بېيىتتىن باشقا چۈشۈندۈرىدىغان ئاساس بارمۇ؟ يۇقارقى بېيىتلاردا قويۇلغان چاچ ھەققىدىكى ئوبرازلىق بايانلارنى بەدئىي ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن «قارا چاچلىرىمغا ئاق سانجىلدى» دەپ چۈشىنىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپكە نەزەر ئاغدۇرغاندا قەلەم ھەم ئەلەمدە يېتىلگەن بۇ غورۇرلۇق ئالىمنىڭ بويۇن - كۆكرەكلىرىدىن بۇغدىيەكنىلا ئېلىۋەتسە، بۇرۇتلىرى خەت تارتىمىغان ياش يىگىتلەرنىڭ كۆكرەكىدەك سىدام، مويىسىز سىزىلىپ قالغانلىقىنى كۆرىمىز. ساقاللىق شۇنچە ئىزدانلىق، غورۇرلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەيدىسىدە ئازراقمۇ تۈك يوق بولغىمىتى. يۈز - چىرايىدىكى ئالامەتلەر بىلەن، بويۇن ۋە كۆكرەكىدە ماسلىق ئەكس ئەتكەنمۇ؟ باش تەرىپىنى توسۇپ تۇرۇپ، بويۇن ۋە كۆكرەكىنى تەجىربىلىك رەسساملاردىن بىرىگە كۆرسەتسە قانداق باھا بېرەر؟ ئۆز ۋاقتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بەدىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سۈرىتىدەك ئۇنداق مويىسىز ئەمەس ئىدى. 1082 - يىلدىكى قانۇن ھۆججىتىدە گۇۋاھلىققا چىققان ئەرنىڭ بەدەنلىرىنى «تۈكلۈك» دەپ سۈپەتلىگەن، ئوغۇزخانمۇ شۇنداق تۈكلۈك خاقان ئىدى. مەنئۇيەت بىلەن جىسمانىيەتنىڭ بىرلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ئەلۋەتتە بۇ تەرەپلەرگىمۇ نەزەر ئاغدۇرۇش لازىم ئىدى. ئۇيغۇرلاردا «مەيدىسىدە تۈكى بار» دېگەن ئېدىئوم ئېسىل تەبىئەتلىك، غورۇرلۇق، كۈچ قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان كىشىلەرنىڭ سۈپىتىدۇر، دېگەن. رەسىم دېگەن رەسىم ئۆز نەزىرى بىلەنلا قاراپ ھوزۇرلىنىش ئۈچۈن سىزىلمايدۇ، بەلكى ئاۋامنىڭ بەھرىمەن بولۇشى ئۈچۈن سىزىلىدۇ، ئاۋامنىڭ نەزىرى بىلەن قارىغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرنى يۇقارقى پورتېرىدىن ئۇلارنىڭ ياش پەرقى نۇقتىسىدىن نېمىنى ھېس قىلالايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنى مەھمۇد كاشغەرىدىن 10 ياش ئەتراپىدا كىچىك دەپ ھېس قىلالامدۇ؟ قانۇنىيەتكە ھۆرمەت قىلىنمىغاچقا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەھمۇد كاشغەرىدىن 20 ياش ئەتراپىدا چوڭدەك تەسىرات بېرىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. ئەمەلىيەتتە ئىككى ئالىم ياش قورامى جەھەتتىن تەڭتۇش ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىماسىنى ئىزدەش يولى

«قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىيە تارىخىدىكى مۆجىزىلىك بەدىئىي پىرامىدا، ھاكىمىيەتچىلىك ئېگىنىڭ زامان ۋە ماكاندىن ھالقىغان ئىلغار تىپى، 11 - ئەسىردىكى بىلىش نەتىجىلىرىنىڭ بەدىئىي يۈكسەكلىكتە ئەكس ئېتىشى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىلغار ھاكىمىيەتچىلىك ئېگىدا تۇرۇپ، پادىشاھتىن تارتىپ دۆلەتنىڭ بارلىق تەبىقىلىرىنىڭ ئۆزىدە ھازىرلاشقا تېگىشلىك ئىنسانىي ساپا ۋە كەسپىي ساپاسى ھەققىدە ئۆلچەم قويۇپ چىقىدۇ. ئەسەردىكى ئىدىيىۋىي سىستېما دۆلەت ۋە قانۇن سىمۋولى كۈنتۈغدى ئىلىگ، بەخت ئىقبال سىمۋولى ئايتولدى، ئەقىل پاراسەت سىمۋولى ئۆگدۈلمىش، ئاقىۋەت ۋە قانائەت سىمۋولى بولغان ئودغورمىشلار ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن سۆھبەت ۋە مۇنازىرە ئارقىلىق تۇرغۇزىلىدۇ. ئەسەردە يارىتىلغان ھەربىر ئوبراز ئىدىئال تىپ بولۇپ، ئۇلار يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ غايىسىدىكى ئىدىئال دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى ۋە ئىجراچىلىرى. ئەلۋەتتە، بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ پىرىنسىپى ئەسەرگە ئاپتورنىڭ مەنۋىي ئوبرازى مەلۇم دەرىجىدە سىڭدىغانلىقىنى ئىنكار قىلمايدۇ. ئۇنداق بولسا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئوبرازىنى «قۇتادغۇبىلىك» تىكى قايسى قاتلامدىن ئىزدەسە مۇۋاپىق. بۇ مەسىلىدە يەنىلا «قۇتادغۇبىلىك» نى ئۇزۇن تەتقىق قىلغان مەشھۇر ئالىملارنىڭ پىكىرىگە مۇراجەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مەشھۇر ئالىم رەشىد رەھەتى ئارات يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئوبرازىنى ئىزدەشكە توغرا كەلسە «ئاي تولدى بىلەن» (ئوقۇش - ئەقىل) گە سىمۋول بولغان ئۆگدۈلمىشنىڭ كىشىلىكىدە شائىرنىڭ ئۆزىنى تەسۋىرلىگەنلىكىنى ئېيتالايمىز. ئەسەردىن بۇ ئىككىسى ھەققىدە ئۆگەنگەنلىرىمىز، يۈسۈپنىڭ شەخسىيىتى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىمىزغا ماس كېلىدۇ. تەبىئىيىكى، بۇ سېلىشتۇرمىدا ئەسەردىكى ھەرىكەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە ھەرىكەتكە ئىشتىراك قىلغان شەخسلەرنىڭ ئوينىغان رولى سەۋەبىدىن زۆرۈر بولغان پەرقلەرنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك^① دەيدۇ. رەسىد رەھىمىتى

ئارات يۇقىرىقى كۆز قارىشىنى يۇقىرى ئىقتىدارغا ئىگە بولغان ئايىتولدى كۈنتۇغدى ئىلگىنىڭ ئەتراپىغا ئىستىداتلىق كىشىلەرنى توپلاۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇش ئىستىكىدە ئۇزۇن مۇساپىلەرنى بېسىپ پايتەختكە كېلىپ، كېيىن ئوردىغا قوبۇل قىلىنغانلىقى ھەمدە كۈنتۇغدى ئىلگىنىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ قالغانلىقى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇنچە يۇقىرى ئىقتىدارغا ئىگە بولسىمۇ، 50 ياشلارغىچە زامانىنىڭ كۈلپەتلىرىدىن دىلى جاراھەتلەنگەن، نۇرغۇن قىسىمەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن ئالىم بالاساغۇندىن ئوردىدا كەنت «قەشقەر» گە كېلىپ، ئېدىئال دۆلەت غايىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «قۇتادغۇبىلىگ» ئەسىرىنى بۇغراخانغا تەقدىم قىلغاندىن كېيىن، ئوردىغا قوبۇل قىلىنىپ، بۇغراخاننىڭ يۈكسەك قەدىرلىشىگە ئېرىشكەنلىكى ۋە تارتۇقلىنىپ خاس ھاجىپلىق مەرتىۋىسى بېرىلگەنلىكىدەك بىر قاتار ئىقتىدار ۋە سەرگۈزەش ئورتاقلىقى قاتارلىقلار نەزەردە تۇتىلىدۇ.

غازىكام ماقالىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پورتىرىتىنى «قۇتادغۇبىلىگ» تىكى خاس ھاجىپ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە بايان قىلغان 31 - بابتىكى تەلەپلەرگە ئاساسەن تۇرغۇزۇپ چىققانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ خىل ئىزدىنىش مەنتىقىغا چۈشمەيدۇ. رەسىمدە ياراتماقچى بولغان ئوبراز «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئوبرازى، ھەرگىزمۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىگ» تە ئېدىئال دۆلەتنىڭ ئۇلۇغ خاس ھاجىپى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان ئادەمنىڭ تەسۋىر كۆچۈرۈلمىسى ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەسەردىكى خاس ھاجىپ بەدىئىي ئوبراز دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ تەسۋىرلەنگەن پېرسوناژ ئوبرازى ئەمەس، يانداشما ئوبرازمۇ ئەمەس، ئۇ بىر ئەدەبىي دېتال، يەنى «قۇتادغۇبىلىگ» تىكى ئۆگدۈلمىشنىڭ ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان ۋاستە. ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىگ» نى يېزىشتىن بۇرۇن خاس ھاجىپ ئەمەس ئىدى. ئەگەر بۇغراخان يۈسۈپكە ۋەزىرلىك، ئىشك ئاغلىق، غەزىندارلىق، يالۋاچلىق، سۇباشلىق، پۈتۈكچىلىك قاتارلىق مەرتىۋىلەرنىڭ بىرەرنى بەرگەن بولسا، يەنىلا بۇ

ئوبرازلاردا ئەكسى ئەتكەن قىياپەت ۋە مەنئىي كامالەت يۈسۈپ خاس ھاجىپتا» تولۇق ھازىرلانغانلىقىغا جەزىم» قىلارمىتى. شۇڭا، رەشىد رەھىمىتى ئارات ئۆگدۈلمىشىنىڭ ئوبرازىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسى ئەكسى ئەتكەنلىكىنى بايان قىلغاندا مۇنداق دېگەن: « ئايتولدىنىڭ ئوغلى چوڭ بولۇپ ، ھۆكۈمدارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ دادىسىنىڭ ئورنىغا ۋەزىر بولىدۇ . شائىر ھەر تۈرلۈك پەزىلەت ۋە خىسلەتلەرگە ئىگە بولغان بۇ ئالىم ۋەزىرنى دۆلەت ئىشلىرىغا ئەمەس ، بەلكى يەنە شەخسىي چۈشەنچە ۋە ھەرىكەتلەردىمۇ ھۆكۈمدارنىڭ ياردەمچىسى سۈپىتىدە سەھنىگە چىقىرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي مۇئەسسەسىلىرى ھەققىدە سۆز قىلىش پۇرسىتى بېرىدۇ . بەزىدە ھۆكۈمدارنىڭ ۋە بەزىدە ئۇدغۇرمىشىنىڭ سوتاللىرىغا جاۋاب بېرىش شەكلىدە سۆزلەنگەن بۇ پىكىرلەر دۆلەت تەشكىلاتىنىڭ پەلسەپەسىنى ۋە ئەخلاقىي ئاساسلىرىنى تەشكىل قىلغان بولۇپ ، قەدىمكى ۋە يېڭى دەۋرلەرنى بىر بىرىگە باغلاش جەھەتتىن تەڭداشسىز بىر قىممەتكە ئىگە . شۇڭا ، نۆۋىتى بىلەن ھۆكۈمدار ، ۋەزىر ، قوماندان ، ھاجىب ، ئىشك ئاغىسى ، ئەلچى ، پۈتۈكچى ، غەزىندار ، باش ئاشپەز ، شارابدار مەنەسەپلىرى ۋە بۇ ئورۇنلارنى ئىگىلىگەن كىشىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ۋەزىپىلىرى ئايرىم بابلاردا چۈشەندۈرۈلگەن . » يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسەردىكى سىياسىنى «قۇتادغۇبىلىك» تە يارىتىلغان مۇكەممەل ئوبرازلاردىن ئەمەس ، بەلكى مۇكەممەل ئوبرازلار بايان قىلىۋاتقان بەدىئىي دېتالدىن ئىزدەش ئەلۋەتتە ئازغۇنلۇق بولىدۇ. ئەگەر ، بۇ ئىلمىي كۆز قاراشلار ئېتىبارغا ئېلىنمىسا يېڭىلىش كېلىپ چىقىدۇ .

يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئاپتونىڭ خائىشىدەك تون پىچىلغاندا ئۇ ئوردىغا كىرىشتىن بۇرۇنلا ئۆزىنىڭ خاس ھاجىپلىققا تەيىنلىنىدىغانلىقىنى بىلگەندەك ، بۇغراخانغا بۇ ھەقتە بىشارەت بېرىپ ، غازى ئەمەت ئەپەندىنىڭ تەبىرىچە مېنىڭ ئاۋازىم «ئەرەنچە» دېگىنىگە ئوخشاش بىر قاتار سۈپەتلىرىنى سۈپەتلەپ بەرگەندەك ئىش بولۇپ قالىدۇ. ئەڭ مۇھىمى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەنئىي ، جىسمانىي ئوبرازىنى ، ئەڭ مۇكەممەل يارىتىلغان تۆت ئوبرازنىڭ بىرىدىن ئەمەس ، بەلكى ئەسەردە

ھېچقانداق ئەمەلىي رول ئوينىمايدىغان، ئۆلۈك بەدئىي ۋاستىدىن ئىزدەشنى ئىلىم ھەرگىزمۇ ئېتىراپ قىلمايدۇ.

يۇقارقىدەك ئازغۇن يولغا كىرىپ قالغاچقا، رەسسام ئوبىكىتنى ئارلاشتۇرۇلۇپتېپ، «قۇتادغۇبىلىگ» تىكى خاس ھاجىپنىڭ «ئاۋازى ئەرەنچە» بولسۇن دېگەندەك شەرتلەرنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، بەزى خەنزۇ ناخشا مۇتەخەسسسلرىنى زىيارەت قىلغانلىقىنى، ئۇلاردىن ئەۋازى بوم (ئەرەنچە) كىشىلەرنىڭ بويىنى ئۇزۇن، كۆكرىكى كەڭ، ئۆپكەسى تەرەققىي قىلغان، بۇغدىيىكى بىر قەدەر روشەن كۆرۈنىدىغان ئەرلەر ئوتتۇرا ئاۋاز ياكى تۆۋەن ئاۋازلىق ناخشىچى بولىدۇ، دېگەن مەلۇماتغا ئېرىشىپ، «ئاۋازى ئەرەنچە» دېگەن مەسىلىنى «مۇۋەپپەقىيەتلىك» ھەل قىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ ئىشتا رەسسام، يۈسۈپ خاس ھاجىپ نەزەردە تۇتقان «ئاۋازى ئەرەنچە بولسۇن» دېگەن شەرتتىكى ئوبىكىت بىلەن ناخشا مۇتەخەسسسلرى تەمىنلىگەن ناخشىچىلارغا قويۇلىدىغان تەلەپنى ئارلاشتۇرۇپ قويغان، ياكى، بۇ ئىككىسىنى بىر ئىش دەپ چۈشىنىپ قالغان بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككىسى تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى ئىش ئىدى.

ئەگەر، مەسىلە يۇقىرىقىدەك تەقسىلانسا تازىمۇ كۈلكىلىك مەنتىقە بولۇپ قالىدۇ. ئاپتور ئەر ناخشىچى تاللاۋاتامدۇ، خاس ھاجىپ تاللاۋاتامدۇ؟ يۈسۈپ خاس ھاجىپ نەزەردە تۇتۇۋاتقان «ئاۋازى ئەرەنچە» بولسۇن دېگەندە كۆزدە تۇتقان مۇددىئا بىلەن ئەر ناخشىچىلارغا قويىلىدىغان يۇقىرى - تۆۋەن ئاۋازلىق بولۇشنىڭ قانداق باغلىنىشى بار؟ ئادەتتە تەبىئىي قانۇنىيەت بويىچە ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاۋازى دېگۈدەك ئەرەنچە چىقىدۇ (ناخشىچىلارغا قويۇلىدىغان تەلەپ ئايرىم ئەھۋال)، بۇ يارالمىش تەبىئىي قانۇنىيەت. ئەگەر مەسىلىگە ئۇنداق مۇئامىلە قىلىنىدىغان بولسا، ئاپتور ياراتقان مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بويىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بويىدىن خېلىلا كالتە سىزىلغان. ئاپتورنىڭ ئۆزىنىڭ بويىنىمۇ ئانچە ئۇزۇن ئەمەس، يەنىلا ئاۋازى ئەرەنچىغۇ. بۇ يەردىكى پەرقنى قانداق

چۈشەندۈرۈمىز؟ شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ رەشىد رەھىمىتى ئارات يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق پوزىتسىيە بىلەن: « ئەسەردە ئۇچرايدىغان تېمىلار ئۈستىدە مۇمكىن بولغان بارلىق تەھلىل يۈرگۈزۈلمەي تۇرۇپ، ئايرىم - ئايرىم پارچىلاردىن ھەرقانداق بىر نەتىجىنى چىقىرىشقا ئۇرۇنۇش كىشىنى خاتا يولغا باشلايدۇ» دېگەن. ③ شۇ سەۋەبلىك غازى ئەمەت سىزىپ چىققان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پورتېرتى ئەمەلىيەتتە، قۇتادغۇبىلىكتىكى ئۆگدۈلمىش كۈن تۇغدىغا بايان قىلغان خاس ھاجىپنىڭ قىياپەت تەلەپلىرىگە ئاساسەن تۇرغۇزۇلغان سىما بولىدۇكى، ھەرگىزمۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پورتېرتى بولالمايدۇ.

مەن بىر قاتار ئىلمىي، قانۇنىيەتلىك تەلەپلەرنى نەزەردە تۇتۇپ: «تارىخىي شەخسلەرنىڭ سۈرىتىنى ھەر بىر رەسىم ئۆزى خالىغانچە سىزىۋەرسە، مەتبۇئات ئورۇنلىرى ئۇنى ئېلان قىلىۋەرسە نەچچە خىل سىمادىكى يۈسۈپ، مەھمۇدلار ئوتتۇرىغا چىقىپ كەتسە، ئۇلار تارىخىي ئوبرازدىن ئەپسانىۋىي ئوبرازغا ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئىتىبارغا ئالغاندا، تارىخىي شەخسلەرنىڭ رەسىمىنى قالايمىقان سىزىۋېرىشكە چەك قويۇش كېرەك ئىدى. ئەگەر تارىخىي شەخسلەرنىڭ رەسىمىنى تۇرغۇزۇش توغرا كەلگەندە شۇ ساھەدىكى مۇتەخەسسسلەر گۇرۇپپىسىنى تەشكىللەپ، بىرقانچە رەسىمىنى تارىخىي ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارنىڭ قىياپىتى ۋە خاراكتېرىدىن نىشان بېرىدىغان پاكىتلار بىلەن تەمىنلەپ، ئاندىن ئۇلارنىڭ سىزىشىغا تاپشۇرۇش» كېرەكلىكى ھەققىدىكى تەكلىپىمنى بەرگەندىم. ئاپتور ماقالىسىدە پىكرىمنى بۇرمىلاپ، كېسىپ، قىرغىپ ئۆزىگە مۇنداق پاس چىقىرىدۇ: «رەسىملار قولغا قەلەم ئېلىپ ئۆزى خالىغانچە سىزىۋەرمەسلىكى لازىم. ئالىملارنىڭ رەسىمىنى قالايمىقان سىزىۋېرىشكە چەك قويۇش كېرەك. ئەڭ ياخشىسى ئالىم مۇتەخەسسسلەردىن بىر گۇرۇپپا تەشكىللەپ، ئۇلار رەسىملارغا رەسىمىنى قانداق سىزىشى ھەققىدە يول كۆرسىتىپ بەرگەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇلارنىڭ سىزىپ چىقىشىغا تاپشۇرۇش» دەپ ئىجادىيەت ئەركىنلىكىگە مۇخالىپ كېلىدىغان قاراشنىمۇ ئىپادىلەنگەن» دەپ قارايدۇ، ئارقىدىن يەنە «ئېنىقكى بۇ رەسىملارنىڭ مۇستەققىل ئىجاد قىلىش ئەركىنلىكىگە چاڭ سالغانلىق» دەپ قالاپق كەيگۈزىدۇ. ئىجادىيەت ئەركىنلىكىگە چاڭ سېلىش

دېگەن، يۇقارقىدەك ئاپتورنىڭ پىكىرىنى قاچىلاپ كۆتمەك قىلىپ، ئۆز مۇددىئاسى بويىچە كىتابخانلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن گەپ ئويدۇرۇش ۋە قەستەن پىكىرلەرنى ئۆزگەرتىشنى ئېيتسا بولىدۇ. مېنىڭ ماقالەمدىكى يۇقارقى مەنتىقىي پىكىرلەرنى كۆرگەن ھەرقانداق بىر ئۇقۇمۇشلۇق كىتابخان، ئۇنىڭ يوللۇق تەكلىپ ئىكەنلىكىنى، ئاپتورنىڭ ئۇنى ئوقۇرمەنلەرنى ئۆزىنىڭ خاھىشىغا بېقىندۇرۇش مەقسىتىدە قاچىلاپ كۆتمەك قىلغانلىقىنى، «تارىخى شەخسلەرنىڭ» دېگەن سۆزنى «ئالىملارنىڭ» دەپ، «تارىخى ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ بەرگەندىن كېيىن» دېگەن مەزمۇنى «قانداق سىزىشنى كۆرسىتىپ بەرگەندىن كېيىن» دەپ ئۆزگەرتكەنلىكىنى ئاڭقىرالايدۇ. چۈنكى، تارىخىي ئۇچۇرلار بىلەن تارىخىي شەخسلەرنىڭ قىياپىتى ۋە خاراكتىرىدىن نىشان بېرىدىغان پاكىتلار بىلەن تەمىنلەپ، رەسساملارنىڭ ئۇتۇقلۇق سىزىپ چىقىشىغا ئاساس يارىتىپ بېرىش دېگەن پىكىر قانداقمۇ «ئالىملار رەسسامغا رەسىمنى قانداق سىزىش ھەققىدە يول كۆرسىتىپ بەرگەندىن كېيىن» دېگەن مەنىنى بەرسۇن. بۇ قەستەن تۇخۇمدىن تۈك ئۈندۈرگەنلىكىمۇ قانداق. شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش ھاجەتتىكى، ئادەتتىكى رېئال شەخسلەرنى ۋە باشقا خىيالىي ئوبرازلارنى نەچچە خىل سىزىپ تورۇسقا ئېسىۋالساق بولىدۇ، بىراق نامى بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ تارىخى ۋە غۇرۇرى بىلەن باغلانغان شەخسلەرنى سىزىشتا ئۆزى بىلگەنچە يول تۇتۇشقا بولمايدۇ. تارىخقا ئوبدان نەزەر ئاغدۇرماي، تارىخىي پاكىتلارغا ئېتىبار قىلماي، ئىككى بۈيۈك ئائەسەرنى بىرەر قېتىم بولسىمۇ تولۇق ئوقۇپ باقمىي، مۇتەخەسسسلەردىن پىكىر ئېلىشقا سەل قاراپ، ئۆز خائىشى بويىچە قەلەم تەۋرەتكەچكە، رەسىم نۇرغۇن نۇقسانلاردىن خالىي بولالمىغان ۋە ئەسلى تەلەپتىن تولمۇ يىراقلاپ كەتكەن. رەسسام تۇنجى قېتىم سىزغان مەھمۇد كاشغەرنىڭ سۈرىتىدە قولغا ياۋروپاچە پەي قەلەم تۇتقۇزۇپ، كۈلكىلىك ئىشتىن بىرنى قىلغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالغان بولسا كېرەك، مانا شۇ سەۋەنلىكىمۇ ئالىملارنىڭ تارىخىي ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىگەندىن كېيىن ئوڭشالغان ئەمەسىمدى. بىر ئادەم ھەممىنى بىلەلمەيدۇ، تارىخىي شەخسلەرنىڭ رەسىمىنى سىزغاندا تارىخچىلار، تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكىرىنى ئالغانلىقىنىڭ نېمىسى يامان، بۇ قانداقمۇ «ئىجادىيەت ئەركىنلىكىگە مۇخالپ» پىكىر

بولسۇن .

مۇكەممەللىك تەلپىنى قويۇشقا ھەرقاچان ھەقىقىيىمىز

مېنىڭ ئىككى ئالىمنىڭ پورتېرتىنى مۇكەممەلرەك تۇرغۇزۇپ چىقىش توغرىسىدىكى تەلەپ ۋە ئارزۇيۇمنى ماقالىدا: «ئاپتور ماقالىسىدە ئىلگىرى سۈرمەكچى بولغان پىكىر پەقەت بىرلا، ئۇ بولسىمۇ ئىككى ئالىمنىڭ پورتېرتىنى مۇكەممەل ئەمەس، مۇكەممەل ئوبراز يارىتىش كېرەك، دېگەندىنلا ئىبارەت» دەپ «مۇكەممەل» دېگەن سۆزنىڭ ئەرەبچە مەنىسىنى بىزگە يېشىپ بېرىدۇ ۋە مېنىڭ ماقالىمدە «مۇكەممەل» ئىبارىنىڭ سەككىز يەردە تەكرارلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مەن ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتالايمەنكى، بىز ئەرەپ ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر. ئەرەپ تىلىدىن كىرگەن خېلى كۆپ سۆزلەر ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالدا ئەسلىدىكى ئەرەپ تىلىدىكى مەنىسىدە ئەينەن قوللىنىلمايدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئۇنى ئۆزىنىڭ تىلى ئادىتى بويىچە قوللىنىدۇ. «مۇكەممەل» سۆزىمۇ شۇنداق. مېنى «مۇكەممەل» سۆزىنى ئىشلەتكەن دەپ تەنقىد قىلغان ئاپتور ماقالىسىدە: «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ يېڭى نەشرىنى تىلغا ئېلىپ «(مۇكەممەل نۇسخا)» دېگەن سۆزنى ئىختىيارسىز تىلغا ئالىدۇ. ئەمەلىيەتتە «دىۋان» نىڭ يېڭى نەشرىمۇ مۇكەممەل سۆزنىڭ ئەرەبچە مەنىسىدىكىدەك «كەم كۈتسىز، ئۈنەنسز» ئەمەس. ئەرەپ تىلىدىكى مەنىسى بويىچە ئىستېمال قىلغاندا دۇنيادا مۇكەممەللىك دەرىجىسىگە توشىدىغان ھېچقانداق شەيئى يوق. «كەم كۈتسىزلىك، ئۈنەنسزلىك» پەقەت تەڭرىگىلا خاس.

مەن ماقالىمدە مۇكەممەللىك تەلپىنى ئاپتور ئېيتقاندا ئۇنداق يالغۇچ - قوڭالتاق مەنىدە قويغان ئەمەسمەن. بەلكى «مۇكەممەلرەك، خېلى مۇكەممەل» دېگەندەك سېلىشتۇرما دەرىجە قوشۇمچىلىرى

بىلەن ئىپادىلىگەن ئىدىم. «تارىخىي شەخسلەرنىڭ مۇكەممەلەرەك پورتىرىتىنى تۇرغۇزۇپ چىقىش ناھايىتى مۇشەققەتلىك ئەمگەك» «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مۇكەممەلەرەك سۈرىتىنى تۇرغۇزۇپ چىقىش ھەققىدە» «تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئوبرازىنى كىشىلەرنىڭ قەلبىگە ئەسلىي چىن مەنىسى ، شۇ تارىخىي شەخسلەرنىڭ خاراكتېرىنى مۇكەممەلەرەك ئىپادىلەپ بېرىدىغان قىياپەت بىلەن ئەكس ئېتىشى كېرەك» دېگەندەك.

تەرەققىيات نۇقتىيەزەرىدىن قارىغاندا تارىختىن بۇيان ھەر بىر يېڭى شەيئىگە مۇكەممەللىك تەلپى قويۇلۇپ كەلدى .

چۈنكى ھەرقانداق شەيئى بالداقمۇ - بالداق تەدرىجىي مۇكەممەللىشىپ بارىدۇ. بۇ خۇسۇستا يۈسۈپ خاس ھاجىپ «نە ئىشكىم قىلىنسا تولۇقلۇق كۆتەر، تولۇقلۇققا يەتسە چۈشۈشكە يانار» دەپ مۇكەممەللىك سۆزىنى ساپ تۈركىي تىلىدىكى «تولۇقلۇق» سۆزى بىلەن ئىپادىلىگەن. دېمەك، مۇكەممەللىك تەلپىنى قويۇش تەرەققىياتنىڭ ، يۈكسەكلىككە قاراپ ئىلگىرلەشنىڭ ئېھتىياجى بولۇپ ، شەيئىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى ۋە مۇكەممەللىشىشى مەڭگۈلۈك دىئالېكتىك جەريان . ئىجادىيەتتە قانچىلىك ئۇيغۇنلۇق ۋە چىنلىق ئەكس ئەتتۈرۈلسە ، شۇنچىلىك مۇكەممەللىشىپ بارىدۇ. يۇقارقى ئىككى ئەسەردە تارىخىي چىنلىق ھەرگىزمۇ ئەكس ئەتمىگەن.

كىيىم - كېچەك مەدەنىيەتتىكى ياتلاشتۇرۇش

دەۋر ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي خاسلىق ھەققىدە پىكىر قىلغاندا ، كىيىم - كېچەك مىللىي مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر تۈرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئوبرازىنى يورۇتۇشتىمۇ قەتئىي ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپلارنىڭ بىرى .

ئىككى ئالىمنىڭ پورتېرتى نامدا سىزىلغان ئىككى سۆرەتتە دەل دەۋر ئالاسىدىلىكى ۋە مىللىي خاسلىقىنىڭ يارقىن جۇلاسى بولمىش كېيىم - كېچەكلەردىن پۈتۈنلەي يىراقلاشتۇرۇلغان. مەن ئىلگىرىكى ماقالەمدە «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە كەسپى ۋە ئەمەل كىيىمى سۈپىتىدە تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان ساۋۇت، دۇبۇلغىلارنى ھەمدە «يۇغۇرۇش» نىڭ ئەمەلدارلىق باش كىيىم ئالاھىدىلىكىنى تونۇشتۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىدە ئەمەلدارلارنىڭ ئەمەلدارلىق سالاھىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان مەخسۇس ئەمەل - مەنسەپ كىيىملىرى بولغانلىقىغا ۋە ئۇنى ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ مۇنتىزىملىقىغا پاكىت قىلىپ كۆرسەتكەن ئىدىم. ماقالىدا بۇ دەلىللەرنى يولسىزلىق بىلەن ئۆزگەرتىپ: «ئالىملار... بېشىغا قار يامغۇر ۋە ئىسسىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن قارا يىپەك كۈنلۈك تۇتۇشى كېرەك ئىدى، دېگەن. بۇ يەردە ئاپتور ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ تالا - تۈزگە چىققاندا، ئاممىۋىي سورۇنلارغا بارغاندا ياكى شىكارغا چىققاندا بېشىغا كۈنلۈك (سايۋەن) تۇتىدىغانلىقىنى، ئوردا ئىچىدە بولسا مۇنداق قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلىقىنى ئويلىمىغان» دەيدۇ. مەن ماقالەمدە ھېچقاچان، ئالىملار ئوردىدا كۈنلۈك تۇتۇپ يۇراتتى دېگەن گەپنى قىلغان ئەمەسمەن. پەقەت «يۇغۇرۇش» نامىدىكى ۋەزىرنىڭ باش كىيىمىگە قارا رەختتىن كۈنلۈكسىمان ئەمەل بەلگىسى تۇتۇلاتتى دەپ مىسال ئالغان. شۇڭا، ياندا مۇلازىمەتلەر تۇتۇپ ماڭىدىغان كۈنلۈك بىلەن مەھمۇد كاشغەرىي تىلغا ئالغان باش كىيىمىگە تۇتۇلغان كۈنلۈكسىمان دەرىجە كېيىمىنى پەرقلىنىدۇرۇش كېرەك ئىدى. ئۇنداق بولمىغاندا، ئۇلۇغ ئالىمىمىز مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بىزگە قالدۇغان مەلۇماتىنى ئىنكار قىلغانلىق بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى مۇنداق دەيدۇ: «يۇغۇرۇش، تۈركلەردە ئاددى خەلق ئىچىدىن چىقىپ ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئادەم. پارس ۋە باشقىلارغا ھەرقانچە چوڭ سالاھىيەتكە ئىگە بولۇپ كەتسىمۇ بۇ ئۇنۋان بېرىلمەيدۇ، ئۇ خاقاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بېشىغا قار - يامغۇر ۋە ئىسسىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن قارا يىپەك كۈنلۈك تۇتىلىدۇ».^④ بۇ پاكىت بىزگە خاقانىيەدە مۇنتىزىم ئەمەل - دەرىجىنى ئىپادىلەيدىغان مەرتىۋە كىيىملىرىنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئىلمىي مەسىلىدە پاكىتقا كۆز يۇمۇۋېلىش سەمىمىيەتسىزلىك بولىدۇ. ئالىم فوناد كۆپۈلۈ

بۇ مەلۇمات ھەققىدە پىكىر قىلىپ: «بىز بۇ ئىپادىدىن ئۇلارغا بېرىلگەن بايراقنىڭ ھەتتا كىيىدۈرۈلگەن خىلاتىنىڭمۇ قارا رەڭلىك يىپەكتىن تىكىلگەن، دېگەن نەتىجىگە كېلەلەيمىز»^⑤ دەيدۇ. مەھمۇد كاشغەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوردىنىڭ «يۇغۇرۇش» نامىدىكى ۋەزىرى بولمىسا، نېمىشقا ئۇلارنىڭ بېشىغا قارا يىپەكتىن كۈنلۈك تۇتۇلۇشى كېرەك ئىدى دېيىلىدىكەن.

مەھمۇد كاشغەرى خاقانىيە دەۋرىدىكى كېيىم - كېچەك ۋە شاھزادىلارنىڭ ياسىنىش ئالاھىدىلىكى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بەرگەن. بۇلار مەھمۇد كاشغەرىنىڭ پورتېرتىنى تۇرغۇزۇشتا تولۇق ئەھمىيەتلىك مەنبە ئىدى. «But بۇت، بىر خىل قىممەتلىك چوڭ يېشىل چەش (پېروزە) بولۇپ، ئۇلۇغلارنىڭ ئوغۇل ۋە قىزلىرى ماڭلىيىغا تاقايدۇ. «(3 - توم 166 - بەت) ئۇلۇغلارنىڭ ئوغۇل ۋە قىزلىرى دېگەن شاھزادە، بەگزادە، مەلىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نى قايتا - قايتا كۆرۈپ دەلىل ئىزدىدىم دېگەن رەسسام، بۇ قىممەتلىك مەلۇماتنى نېمە ئۈچۈن ئېتىبارغا ئالمىغاندۇ. ئەگەر بۇ يېشىل ياقۇت مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ماڭلىيىغا تاقالغان بولسا، مىللىي ئالاھىدىلىك بىلەن دەۋىر ئالاھىدىلىكى، شۇنداقلا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ سالاھىيىتى بىر قەدەر يۇقىرى دەرىجىدە جۇلالانغان بولاتتى.

بىز بۇ يەردە يەنە مەھمۇد كاشغەرىي مەلۇمات بەرگەن خاقانىيە ئۇيغۇرلىرىنىڭ كېيىم - كېچەك ئۆرنەكلىرىدىن مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى.

«يېشىل رەڭلىك تون، يېشىل تون» (1 - توم 57 - بەت)، «ئۆز» نى ئىزاھلاپ «كەمزۇلنىڭ قولتۇقى» دەيدۇ. (1 - توم 65 - بەت) ئىچۈك - ئىچىك، بۇلغۇن، سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا، (1 - توم 93 - بەت)، «زەرباب - چىندا ئىشلەنگەن قىزىل رەڭلىك، زەر بېسىلغان يىپەك رەخت» (1 - توم 416 - بەت)، «ياقا - كېيىمنىڭ ياقىسى»

(3- توم 30 بەت)، «قۇلاق تون - قىسقا يەڭلىك تون» (1- توم 498 - بەت)، «بارتۇ - كەمزۇل، قىسقا پەلتۇ» (1- توم 543 - بەت)، «قوتۇرما بۆرك - قايرىما بۆك، ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىدە قايرىمىسى بولغان قالپاق. (1- توم 638 - بەت)، «سوقارلاپ بۆرك - ئۇزۇن قالپاق» (1- توم 642 - بەت)، «قىزغىلىغ بۆرك - قېيىقلىق بۆك، جىيەكلىك بۆك» (1- توم 646 - بەت)، «تىزىلدۇرۇق - ئۆتۈكنىڭ تۇمۇشىغا زىننەت ئۈچۈن تاقىلىدىغان تەڭگىلەر» (1- توم 686 - بەت)، «ساقالدۇرۇق - ئىگەكباغ، بۇ يىپەكتىن توقۇلغان بولۇپ، قالپاقنىڭ چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئىگەكتىن قوشۇپ باغلاپ قويۇلىدۇ. « مەھمۇد كاشغەرىدەك يۇقىرى نەسەبلىك شاھزادىلەر يۇقارقى كېيىم - كىچەك ئۆرنەكلىرىنىڭ قىممەت باھالىقلىرىنى ئېلىپ كېيىپ يۈرىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. بىز «بارتۇ» دەپ ئاتالغان قىسقا كەمزۇلنىڭ نامىنى كۆرگەندە، كۆز ئالدىمىزغا كۇچا مىڭ ئۆيلىرىدىكى تام رەسىملىرىدە ئېسىلۋاتقانلار كەيگەن مۇنۇ كەمزۇللار كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. يۇقارقى «بارتۇ» - كەمزۇل، روسلارغا ئۆتۈپ «پەلتو» بولغان، بىز روسلاردىن قوبۇل قىلىپ «پەلتۇ» دەپ ئاتاۋاتىمىز. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كېيىم - كىچەك مەدەنىيىتىنىڭ باشقا ئەللەرگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم يىپ ئۇچى تەمىنلەيدۇ. (رەسىم كىرىشتۈرىلىدۇ)

بۇ تېخى مەھمۇد كاشغەرىدىن 2، 3 نەسىر بۇرۇنقى مەدەنىيەتنىڭ ئىپادىسى ئىدى. مەھمۇد كاشغەرى مانا شۇ كەمزۇللارنى، قىسقا يەڭلىك «قۇلاق تون» ئالدى - ئارقىسىدا قايرىمىسى بولغان بۆرك ۋە كەمچەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن جىيەك تۇتۇلغان «قىزغىلىغ بۆرك - تۇماق» لارنى كەيگەنلىكىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز. مانا بۇلار دەۋر ئالاھىلىكى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان مەنبە ئىدى. مەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۇچىسىغا يۇقارقى كېيىملەرنىڭ بىرەرسىنىڭمۇ چىقىمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئاپتونونىڭ ئىككى ئالىمىنىڭ رەسىمىنى سىزىپ چىقىشتىن بۇرۇن «دېۋانۇ لۇغاتى تۈرك» نى قايتا - قايتا ئوقۇغانلىقىدىن شۈبھىلەندىم.

مەھمۇد كاشغەرى «ئاياغ» دېگەن سۆزگە لەقەم - ئۇنۋان دېگەن ئىزاھاتنى بەرگەن. (3 - توم 236 - بەت) «ئايادى» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: خان ئاغا ئاياغ بەردى - خان ئاغا لەقەم - ئۇنۋان بەردى، (1 - توم 358 - بەت) دەيدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇنۋان بېرىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا مەرتىۋىسىگە ئاساسەن تون، ئات، تامغا بېرىلەتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مۇنۇ مەلۇماتى بۇ پىكرىمىزنىڭ دەلىلى بولىدۇ: «ئاياغ بەردى تامغا ئات ئۈستەم، كەدۇت» ⑥. بۇ مىسرانىڭ كېڭەيتىمە مەنىسى: كۈن تۇغدى ئىلىگ ئۆگدۈلمىشكە ئۇنۋان بېرىپ، قوشۇننى تاپشۇردى، ئەمەلىگە مۇناسىپ تامغا، ئات ۋە تون ئىنئام قىلدى، دېگەنلىك ئىدى. يۇقارقى مەلۇماتلارغا ئاساسەن قاراخانىيلاردا مەخسۇس ئەمەل - دەرىجە كېيىملىرى بولىدىغانلىقىدىن گۇمان قىلمايمىز. ۋاھالەنكى، ھېچقانداق بىر جايدا «خان سەللە بەردى» دېگەندەك بىرەر ئۇچۇرمۇ بەرمىگەنلىكى، شۇنىڭ ئۈچۈن مەھمۇد كاشغەرى ماددا سۆزلۈكىدە بۇ ھەقتە مەلۇمات بەرمىگەنلىكىدىن، سەللىنى ئۆز دەۋرىدىكى دىنىي ئىماملار قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، ئوردىدا سەللە ھېچقاچان بىرەر ئەمەل دەرىجىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە بولمىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. شۇڭا يۈسۈپ خاس ھاجىپقا، مەھمۇد كاشغەرىگە سەللە ئوراپ قويۇپ، ئۇنى شاھزادىلار قاراخانىيلار ئوردىسىدىكى ئۇلۇغ خاس ھاجىپلار كىيىدىغان خاس مەرتىۋە كىيىمى ئورنىدا قوبۇل قىلىنىشى رەھسىمىزنىڭ ئۆز خائىشى بويىچىلا ئىش قىلغانلىقى بولىدۇ.

قەتئىي سەل قاراشقا بولمايدىغان يەنە بىر نۇقتا بار ئىدىكى، بۇ مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك خاراكتىرىنى، مىللىي مەدەنىيەتنى جان تىكىپ قوغدايدىغان روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ئىدى. مەن ئۆتكەنكى ماقالەمدە «يەلمە» دېگەن يەڭسىز تون ھەققىدىكى ئۇچۇرنى تىلغا ئېلىپ، بۇنى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەرەپ، پارسلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىم - كېچەك مەدەنىيىتى سېلىشتۇرمىسىدا كوزۇر قىلىپ كۆرسەتكەن ئۆرنەكلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتكەندىم. تېخىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا پىكىر قىلغاندا مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپلار شۇنچىلىك مەغرۇر ئالىملاردىن ئىدىكى، مىللىي مەدەنىيەتنى

ھەرگىزمۇ ئەرەپ، پارسىلارنىڭ مەدەنىيىتىگە تېگىشىنى خالىمايتتى. تۈرك - ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئەرەپ - پارس مەدەنىيىتىدىن ئاللا قاچان يۇقۇرى قوياتتى. شۇنداقلا تۈرك - ئۇيغۇرلارنى ئەرەپ، پارسىلاردىن ئۇلۇغ بىلەتتى. ئەرەپ - پارسىلارنىڭ گۇپپاچىلىرى ئەمەس ئىدى، مەيدانى مۇستەھكەم، گىگانىت ئالىملاردىن ئىدى. تۆۋەندىكى شېئىر بۇنىڭغا پولاتتەك پاكىت بولىدۇ.

قاچان ئۇنى تۈرك دەپ تونسا،

خەلق ئۇنىڭغا شۇنى ئېيتىدۇ

بۇنىڭغا ئۇلۇغۇق تېگىدۇ،

بۇنىڭدىن باشقىسىگە ئاشمايدۇ.

(1 - توم، 456 - بەت)

ئۈنۈتماسلىق كېرەككى، يۇقارقى شېئىر ئەرەپ خەلىپىسىگە تەقدىم قىلىنغان كىتابقا كىرگۈزۈلگەن، ئۇنىڭدىن باشقا ھەدىلەردىن مىساللار كەلتۈرۈلۈپ، تەڭرى بىزنى ئۇلۇغلىغان، ئەزىزلىگەن دەپ ئېيتىخارلىنىدۇ، بۇ ئۇلۇغۇق مەدەنىيەت جەھەتتىكى، مىللىي روھتىكى ئۇلۇغۇق ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرى مانا شۇ مىللىي مەدەنىيەتنىڭ گىگانىت قوغدىغۇچىلىرى، مىللىي روھنىڭ ئاۋانگارت ئىجراچىلىرىدىن ئىدى. ئۇلار ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تۈرك - ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنى يۈتۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، مۇستەھكەم مەنىۋى سېپىل سوققان. دەھشەت بىلەن ھۇجۇم قىلىۋاتقان ئەرەبلەشتۈرۈش دولقۇنىغا توغان ئورناتقان ئۇلۇغ سەركەردىلەردىن ئىدى.

بىزنىڭ بۇ پىكىرنى قويۇشىمىزدىكى مۇددىئە شۇكى، ئۆزىنىڭ مىللىتىنى، مىللىي مەدەنىيىتىنى شۇنچە ئۇلۇغ بىلىدىغان بىر ئالىم ئۆزىگە، مىللىي مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ بولىمىغان كېيىملەرنى كېيىپ، ئۆزىنىڭ قىممەت قاشى، ئەقىدىسىگە مۇخالپ يول تۇتارمۇ؟ بىز ئۇلۇغ ئالىملىرىمىزنىڭ مىللىي

مەدەنىيەتكە بولغان ئۆزلۈك ئەقىدىسى ۋە نازۇك تاللاشلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ئۇلارنىڭ قىممەت قارىشىغا، ئەقىدىسىگە مۇخالىپ ھالدا مىللىي مەدەنىيەتتىن ياتلاشتۇرۇۋەتسەك ئۇ ئالبارغا قانداق يۈز كېلەلەيمىز.

سەللە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي باش كىيىمى ئەمەس

مەن ماقالەمدە سەللە مەسىلىسىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان ئىدىم. چۈنكى كېسىپ ئېيتىشقا بولىدىغان تارىخىي پاكىت شۇكى، سەللە ھەرگىزمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋىي مىللىي باش كىيىمى ئەمەس، ئۇ سېپى ئۆزىدىن ئەرەپلەرنىڭ «يالدامسى» شۇنداقلا ئىسلام دىنىنىڭ بەلگىلىرىدىن بىرى. «سەللە» پارس تىلىدىن كىرگەن سۆز، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتىدە «ئەرەپچە سۆز» دېگەن بولسىمۇ، ئەرەپچە مەنبەلەردە «ئەلئامە» دېيىلىدۇ. سەللە يەنە (دەستار) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. (دەستار ھىندى تىلىدىكى سۆز بولۇپ، ئىسلام دىنى بىلەن ھىندى دىنىنى بىرلەشتۈرمەكچى بولغان تاناک (1469 - 1539) قۇراشتۇرۇپ چىققان ئاتالمىش «سوخ» دىنىدىكىلەر كىيىدىغان باش كىيىم) ⑦ دېيىلگەن. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتىدە: «سەللە ناماز ئوقۇغاندا ئەر كىشىلەر بېشىغا يۆگەيدىغان ئۇزۇن ئاق رەخت» (1999 - يىلى 1 - بېسىلىشى 622 - بەت) دېيىلگەن. ھاجى ئەبدۇلئەزىز ئەلى ئارقان «مۇقامچىلىقتا سەللە مەسىلىسى» دېگەن ماقالىسىدا ئىبنى قەييۇم ئەلجەۋزىنىڭ «ئاخىرەتلىك ئۇزۇق تۈلۈك» دېگەن كىتابىدىن نەقىل ئېلىپ: «ئۇ (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) سەللە كىيەتتى، ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ سەللىسىنى كۈيۈۋوغلى ئەلى كىيگەن» ⑧ دېگەن مەلۇماتنى بېرىدۇ. يەنە ھەدىسلەردە «پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇنبەردە خۇتبە ئوقۇۋاتقاندا قارا رەڭلىك سەللە كىيگەنلىكىنى ۋە پەتلىسىنى ساڭگىلىتىپ قويدىغانلىقىنى، باشقىلارنىمۇ سەللە يۆگەشكە رىغبەتلەندۈرگەنلىكىنى بايان قىلغان» ⑨. گاھى دەۋرلەردە سەللە يۆگەش، ئۇنىڭ رەڭگى، يۆگەم سانى مەزھەپكە مۇناسىۋەتلىك بولغان. سۈنئىي مەزھەپىدىكىلەر تۆت خەلىپىگە سىمۋول قىلىپ تۆت يۆگەم ئورنغان،

قارا ياكى يېشىل رەڭلىك سەللە شىيە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئۇلار 12 ئىمامغا سىمۋول قىلىپ 12 ئۆرۈم قىلىپ سەللە يۆڭگەن. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، سەللە روشەن ھالدا دىنىي ئىسلامنىڭ بەلگىلىرىدىن بىرى. ئاپتور دىنىي ئۆلىما ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ۋە ئۆزى خەتىمىدە تۇرغان تۇرۇقلۇق سەللىنى: «سەللە باي - كەمبەغەللىكنىڭ ياكى ئەمەلدار بىلەن پۇقرانىڭ ئايرىمىسى ئەمەس» دەيدۇ، ئۇنداق بولسا سەللە زادى نېمىنىڭ بەلگىسى؟ يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرىگە كىيىدۈرۈلگەن سەللە ئاپتور ئېڭىدا ئەمەلدارلىقىنىڭ بەلگىسى ئەمەس، دىنىي كامىللىقنىڭ بەلگىسىمۇ ئەمەس ئىكەن. ئۇنداقتا ئۇ ئالىملارغا كىيىدۈرۈلگەن سەللە ئاپتورنىڭ كۆرسىتىشىچە بولغاندا پەقەت «سالاپەتلىك كۆرسىتىش» ئۈچۈنلا قوبۇل قىلغانمۇ؟ سەللىنىڭ ھازىرقى تۈرمۈشىمىزدا، دىنىي سالاهىيەتنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە سۈپىتىدە ئومۇملاشقانلىقىنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرى بېشىغا يۆڭەلگەن سەللىنىڭ پەتلىسىنىڭ ئىككى خىل ھالەتتە بولۇشى كىتابخانلارنىڭ ئېڭىدا يەنە بەزى سوئاللارنى تۇغدۇردى. بىراق ماقالىسا بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى قاجۇرغان، شۇنداق بولسىمۇ بىز يەنە بىر قېتىم سوراپ باقايلىكى، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ سەللىسىنىڭ پەتلىسىنى سولدىن چۈشۈرۈپ، ئوڭ مۇرىسىگە ئارتۇلدۇرۇلۇشى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سەللىسىنىڭ پەتلىسىنى قۇتبىگە چىققان ئىماملارنىڭكىدەك مۇرىسىدىن ساڭگىلىتىشىنىڭ ھېچقانداق مەناسى يوقمۇ، ياكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قۇتبىگە چىققان ھالىتىنى ئىپادە قىلامدۇ؟ مەھمۇد كاشغەرىچە پەتلىنى بىز پارس رەسساملىرىنىڭ قولىدىن چىققان رەسىملەردىنلا كۆرەلەيمىز، ئۇنداقتا بۇ بىر تەقلىدۇمۇ؟ بىر دەۋر تۇغقان قوشكېزەك ئالىملارنىڭ سەللە ئورۇشى ۋە بۇ سەللىلەرنىڭ ئالاھىدە پەرقلىق بولۇشى ھەرگىزمۇ نورمال ئىش ئەمەس.

100 يىلنى 1000 يىلغا بىرلىك قىلىش ئىلمىيلىك ئەمەس

ماقالدا ئاپتور يەنە شۇ سەللە توغرىسىدا پىكىر قىلىپ، ئىلمىي قانۇنىيەتكە خىلاپ ھالدا سەللىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كېيىم - كېچىكى كاتاگورىيىسىدە چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن مۇنداق بىمەنە ئاساسلاردىن كۆرسىتىدۇ: «سەللە باش كىيىم كاتاگورىيىسىگە كىرىدۇ، بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا ئۇيغۇرلار بېشىغا سەللە ئوراپ ئادەتلەنگەن....»

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 100 يىللار ئىلگىرى تارتىلغان فوتو سۈرەتلەردىن مەن ئۇيغۇرلارنىڭ پۇتلىرى يالاڭ ئاياغ، كىيىملىرى جۇل - جۇل بولسىمۇ، بېشىدا سەللە بارلىقىنى كۆرگەن» دەپ ئارقىدىن كىچىكىدە كىشىلەرنىڭ بېشىغا سەللە ئورنىغانلىقىنى كۆرگەنلىكى توغرىسىدا بىر قاتار گەپلەرنى قىلىدۇ. دېمەك، ماقالىدا تىلغا ئالغان «بۇرۇن» ئەمەلىيەتتە 60 - 100 يىل بۇرۇنقى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ئىكەن. ئاپتور كۆزدە تۇتقان بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلار ماددىي ۋە مەنىۋىي مەدەنىيەت جەھەتتە ئىنتايىن زەئىپلەشكەن، مىللىي مەدەنىيەت، مىللىي روھتىن زور دەرىجىدە چېكىنگەن، «قۇرۇپ قاشال بولۇپ قالدۇق ئوتۇنچى ئاپىرىپ ساتسۇن» دېگەندەك بىر ھالغا چۈشۈپ قالغان دەۋر ئىدى. قارخانىيلار دەۋرى دېگەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى بۈيۈك چوقا، مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىي زەنجىرىنىڭ ئالتۇن ھالقىسى، مىللىي ئاڭ، مىللىي مەدەنىيەت بۇلغانمىغان، شالغۇتلاشمىغان دەۋر. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلار قويندا بۇرۇن ئېيتىدىغان يىپەك قولياغلىق ساقلايدىغان، قولغا پەلەي سالىدىغان، ئۆتۈكنىڭ پاشىلىرىغا ھەرخىل تەڭگىلەردىن زىننەت قويىدىغان، ياستۇق قېپى، تام چارشاپلىرى، زەدىۋاللىرى، دەستۇرخانىلىرىغا ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرىنى چۈشۈرۈپ كەشتە ئىشلەيدىغان، كەمەرلىرىگە ئالتۇن، كۈمۈشتىن توقا بېكىتىدىغان، ئۆتۈككە پىتەك سالىدىغان، خۇرچۇنلارنىمۇ كەشتە بىلەن زىننەتلەيدىغان، ئىپار ۋە باشقا خۇشپۇراقلارنى ئىستېمال قىلىدىغان، دەزمال بىلەن كىيىملىرىنى قاتۇرۇپ كىيىدىغان مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇرلاردىن بولغان. بۇنى قانداقمۇ پۇتى يالاڭ ئاياغ قالغان، جۇل - جۇل كىيىمگە ئورالغان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل باش كىيىملىرىنى

ئېلىپ كېيىشكە قۇربىتى يەتمەي بىر مېتىر، يېرىم مېتىر ماتا ۋە داكىنى بېشىغا يۆگىۋېلىشتىن باشقا ئامالى قالمايغان دەۋردىكى كىشىلەرنى سېلىشتۇرغىنى بولسۇن. ئەگەر بىز 100 يىل بۇرۇنقى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭمۇ سەللە ئورنىۋېلىشىنى مىللىي ئاڭنىڭ ئەمەس، پەقەت دىنى ئاڭنىڭ ئىپادىسى ئىدى، دەپمۇ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. تارىخنىڭ ھېچقانداق بىر باسقۇچىدا سەللە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كېيىم - كېچەك مەدەنىيىتى قاتارىدا ئومۇملاشقان ئەمەس. كېيىم - كېچەك مەسىلىسىدە ھەتتا قارا خانىيلاردىن كېيىن ئەڭ گۈللەنگەن تۆمۈرلەر دەۋرى ۋە سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى تۇرمۇش، كېيىم - كېچەك ئادىتىنى قارا خانىيلارغا كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ تارىخنى دەلىلەشكە ئۇرۇنۇش يەنىلا ئىلمىي پىرىنسىپقا مۇخالىپ كېلىدۇ.

ئاپتور ماقالىسىدە خۇددى بىرەر پادىشاھنىڭ ئوردىسىدا غىزادا بىللە ئولتۇرغاندەك «تارىختا ئۆتكەن شاھلارنىڭ رەسىملىرىگە قارىسام ھەممىسىنىڭ بېشىدا سەللە بار ئىكەن، شاھلار، شاھزادىلەر، ئېسىلزادىلەر، ۋەزىر - ۋۇزىرالار ئائىلىسىدە تاماققا ئولتۇرغاندا، ئارام ئالغاندا، ئۇخلىغاندا بېشىدىكى سەللىسىنى قوزۇققا ئاسدۇ» دەيدۇ. لېكىن بۇ يەردە قايسى ئەلنىڭ، قايسى دەۋرنىڭ پادىشاھلىرىنى كۆزدە تۇتىۋاتقانلىقىنى تىلغا ئالمايدۇ.

دۇنيا تۈركلۈك ئالىملىرى ئورتاق ئېتراپ قىلغان تارىخىي پاكىتلاردا قارا خانىيلارغىچە بولغان نەچچە ئەسىرلىك تارىخىي مۇساپىدە ھېچقانداق تۈرك - ئۇيغۇر شاھلىرىنىڭ سەللە ئورنىغانلىقىغا دائىر مەلۇمات يوق. ھون تەڭرىقۇتلىرىمۇ، كۆك تۈرك خانلىرىمۇ قارا خانىيلار خاقانلىرىمۇ، كۇچا پادىشاھلىرىنىڭمۇ ئىزچىل ئالتۇن تاج كىيگەنلىكى ئارخىئولوگىيەلىك پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلاندى، ھەم ئۇ تاجلار مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى. بىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۆلگىلىرىدىن دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن داستان، چۆچەكلەردە خەلقىمىزنىڭ پادىشاھلىرىنى ئالتۇن تاجلىق ھالەتتە كۆرگەنلىكىنى بىلىمىز. قارا خانىيلار دەۋرىدىن ئۇچۇر بېرىدىغان «قۇتادغۇبىلىگ» ئەسىرىدەمۇ ئالتۇن تاج ھەققىدە

روشن مەلۇماتلار بار.

213

قوڭۇر يەر تېگىدە ئالتۇن ئىدى تاش ،
گەر چىقسا بەگلەرگە بولۇر باشقا تاج .

تەڭرىقۇت تاجى

دېمەك ، ئەلۋەتتە يۇقىرىقىدەك پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلماسلىق ۋە ئۇنى ئىنكار قىلىش توغرا ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس .

دۈم كۆمتۈرۈلگەن ئېرقىي ئالاھىدىلىك مەسلىسى

بۇ يەردە يەنە ئاپتونىڭ ئەڭ پىرىنسىپال يەنە بىر ئىلمىي سەۋەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ھاجەت . ئاپتونور ماقالىسىدە : «مەندەك بىر كەسپىي رەسسام ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىن يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان شەرتلەرگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئوبرازلارنى بايقاش بۇلارنى مۇۋاپىق ھالدا بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق قىلغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئۈنچە تەسكە توختىمىدى» دەيدۇ . بۇ يەردە دېمەكچى بولغىنى ، 1000 يىل بۇرۇن ياشاپ ئۆتكەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پورتىرتىنى تۇرغۇزۇشتا ، ھازىرقى زاماندىكى ئادەملەرنىڭ ئارىسىدىن پروتوتىپ بولىدىغان ئادەملەرنى ئاساس قىلىپ سىزىپ چىققانلىقىنى ئۇقىملى بولىدۇ . ئاپتونور بۇنداق ئىلمىي بولمىغان ئۇسۇلنى مەھبۇد كاشغەرنىڭ پورتىرتىنى سىزىشتىمۇ قوللىنىپ ، زامانىمىزدىكى يەنى ئوپالىنى مەركەز قىلىپ قەشقەردىن «ئوبراز» ئىزىدىگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ ، «مەھبۇد قەشقەرنىڭ پورتىرتىنىڭ بارلىققا كېلىشى

هەققىدە» دېگەن ماقالىسىدە: «بۇ ئالىمنىڭ ئوبرازىنى شۇ ئالىم ياشىغان ماكان ۋە شۇ ماكاندا ھازىرغا قەدەر ياشاپ كېلىۋاتقان خەلقلەرنىڭ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئالىمنىڭ ئۇرۇق ئەۋلادلىرى ئارىسىدىن ئىزدەش لازىم دەپ قارىدىم، ھەمدە مەقسەتلىك ھالدا يالغۇز ئوپال يېزىسىنىلا ئەمەس، بەلكى قەشقەر رايونىنى ئارىلىدىم. پىشقەدەم ئۆلىمالار، ياشانغان كىشىلەر ئارىسىدىن تىپىك ئوبرازلارنى بايقاش يولىدا ئىزدەندىم»^⑩ - دەيدۇ. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، تارىخقا مۇشۇنداق مەسئۇلىيەتسىز مۇئامىلە قىلىپ، ئوبراز يارىتىشتا زامان ۋە ماكان بىلەن ھېسابلاشماي، ئۆز يۇرتىدىكى 21 - ئەسىردە ياشاۋاتقان قوپقارا ساقاللىق، قار كۆزلۈك، قاڭشارلىق، تەمبەل ئادەمدىن بىرنى تېپىۋېلىپ، ئۇنى پروتوتىپ قىلىپ، ئۇنىڭغا قايسى دەۋرنىڭ كىيىم پوسۇنى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان غەيرىي فورمىدىن بىر كىيىدۈرۈپلا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ پورتېرىتى، دەپ، ئۇنى: «غەيۇر شاھزادە، ئىلىم - ئېرىپاندا كامالەتكە يەتكەن زات

ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرغاندىن باشقا ساغلام بەدەن، پۈتكۈل جىسمى كۈچ - قۇدرەتكە تولغان باھادىر» ئوبرازى دەپ تەرىپلەپ كۆرسەتكەن. بۇ ئۇسۇلنى ئىلمىي قانۇنىيەتتىن ئازراقلا خەۋىرى بار ھەرقانداق بىر ئادەم ھەرگىزمۇ قوبۇل قىلمايدۇ.

ئىلىم ساھەسىگە كۈندۈزۈدەك روشەنكى، مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپلار ياشىغان 11 - ئەسىردىن ھازىرغا قەدەر مىڭ يىل مۇساپە ئۆتتى. بۇ جەرياندا تەبىئىي قانۇنىيەت بويىچە 30 ئەۋلاد يېڭىلاندى. بۇ مەسىلنىڭ ئاددى تەرىپى، نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدىغان ناھايىتى مۇھىم خاراكتېرلىق بىر مەسىلە بار. ئۇ بولسىمۇ، قارا خانىيلار دەۋرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ بېشىغا قەدەر تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى، يېپەك - ئىچمەك ئادىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ياشاش شارائىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندىمۇ، ئەڭ ماھىيەتلىك بولغىنى، ئۇيغۇرلار 1000 يىل مابەينىدە كۆپ قېتىملىق ئېتنىك يۇغۇرۇلۇشنى باشتىن كەچۈردى. نەتىجىدە ئىرقى تىپىدا بەلگۈلۈك ئۆزگىرىشنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇنىڭدىن مىڭ، ئىككى مىڭ يىل بۇرۇنقى ئەجدادلىرى

بۈگۈنكىدەك قارا چاچ، قارا كۆز، قارا ساقال بولماي، بەلكى قىزغۇچ ۋە قوڭۇر چاچ، كۆك كۆز بولغانلىقى مەلۇم. مەركىزى ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمقى ئاھالىسىنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولغان كىرورەن ئانا تىپىك ئاق جىنسلىق ئەجدادلاردىن ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاسىتە ئەجدادى دەپ قارالغان ئوغۇزخانغا باغلانغان ئىرقىي تىپ ساپ ياۋرو ئاق جىنسلىق تىپىدىن ئىدى. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخان ۋە ئوغۇزخاننىڭ ئايالىنىڭ تەسۋىرىدە «كۆزلىرى كۆك» ئىدى دەپ بايان قىلىنىدۇ. بۇ ھەقتە يەنە تارىخىي ھۆججەتلەرگە مۇراجەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر شائىر لى بەي ئۆزىنىڭ «شاڭيۈن غەزىلى» (上云乐) دېگەن شېئىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ چىرايىنى «قاڭشىرىدۇر خۇددى ئۇيۇلتاش، كۆكۈش كۆزلىرى مىسالى قۇياش، سېرىق چاچلىرى ئالتۇنغا رەڭداش، كالىپۇكى قېلىن، قېشى قەلەمقاش» 11 دەپ سۈرەتلەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرك ئىرقىغا كىرىدىغانلىقىدىن بىشارەت بەرگەن.

1082 - يىلى يەركەندە پۈتۈلگەن بىر قانۇنىي ھۆججەتتە تىلغا ئېلىنغان سوتقا گۇۋالىققا چاقىرتىلغان بىر كىشىنىڭ قىياپەت تەسۋىرىمۇ بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: «بۇ كىشىنىڭ تېرىسى ئاق، بەدىنى تۈكلۈك، ساقلىنى چۈشۈرۈۋەتكەن، بۇرۇتلۇق، يايما چاچ، گۈرەنلىك، كۆك كۆز» (12) ئىكەنلىكى ئېنىق خاتىرىلەنگەن. مۇشۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي تىپى توغرىسىدا مەشھۇر تۈرك تارىخچىسى ئانىل چەن «ئۇيغۇر تۈركلىرى ئوتتۇرا بوي، ئۇزۇن ۋە سېرىق چاچلىق، قاڭشارلىق ۋە كۆك كۆزلۈك بىر قەۋم سۈپىتىدە تونۇتۇلغان. كىيىملىرى ئومۇمەن بوزقار تىپىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادە قىلاتتى. » دەيدۇ. (13) 957 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئىسلام جۇغراپىيىچىلىرىدىن ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم ئىبنى مەھمۇد ئەل ئىستەھرى ئەل پارىسنىڭ «مەسالىك ئەل مەمالىك» دېگەن جۇغراپىيە كىتابىدا غەربىي تۈركلەر بولۇپمۇ ھازىرلا ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن ۋە «ھازىرلا تۈركلەرگە ئوخشىمايدۇ قارا چاچلىقتۇر» (14) دەيدۇ. بۇ بايانلاردا ھازىرلا قوڭۇر ياكى ساغۇچ چاچلىق ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشىمايدىغانلىقىغا سېلىشتۇرما قىلغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بىز يەنە گ. گارزىمبايلىنىڭ «موڭغۇلىيىنىڭ غەربى ۋە ئۇرۇتقاي چېگرا رايونى» دېگەن ئەسىرىدە ئۇيغۇرلارنى يۈزى

سوزۇنچاق، رەڭگى ئاق، كۆزلىرى كۆكۈش دەپ يازغانلىقىنى، جۇڭگو تارىخچىلىرىدىن ئاۋياڭشىۋ «يېڭى تاڭ يىلنامىسى قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» دېگەن ئەسىرىدە، ئۇغۇرلارنىڭ چىرايىنى ئاق سۈزۈك، بۇرنىنى قاڭشارلىق، چېچىنىڭ قىزغۇچ رەڭلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتقانلىقىنى بىلىمىز. شۇنداق ئەھۋالدا بىز دۇنياغا غازىكام سىزىپ چىققان يۇقارقى ئىككى ئەرەب قىيەپەتلىك ياكى ھازىرقى زاماندىكى بىرەر مەھەللە مەسچىتنىڭ ئىمامى سالاھىيەتلىك بۇ سۈرەتلەرنى نېمە دەپ چۈشەندۈرىمىز؟

بۇ يەردە رەسسام ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىيە دەۋرىدىكى مۇھىم مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ياتلاشتۇرغان يەنە بىر مەسلىنى ئەسكەرتىپ قويۇش زۆرۈر. مىڭ يىل بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار، ئومۇمەن ئۇزۇن چاچ قوياتتى، بېشىنى يالاندىدەك چۈشۈرۈۋەتمەيتتى. بۇ خۇسۇستا تارىخى پاكىتلارمۇ بار، مەھمۇد كاشغەرىمۇ قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى بەرگەن. مەھمۇد كاشغەرى «سولۇندى» دېگەن سۆزگە «ئەر كىشىلەرنىڭ ئارقىسىغا ساڭگىلىتىۋالدىغان چېچى» دەپ ئىزاھات بەرگەن، بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىپ: «بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سالندى نەڭ» (ساڭگىلىغان نەرسە) بولۇپ، «بۇ چىرايلىق ئىبارە ئەمەس» دېگەن. (1 - توم، 587 - بەت) مەھمۇد كاشغەرى «تۈركمەن» رىۋايىتىنى سۆزلىگەندە: «زۇلقەرنەين كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئادەملەرنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۈركلەرگە خاس بەلگىلەرنى كۆرۈپ، بۇلار تۈرككە ئوخشايدۇ دەيدۇ» دەيدۇ. (3 - توم 566 - بەت) (بۇ رىۋايەتتە تۈركلەرگە خاس بەلگىلەرنىڭ مۇھىم نىشانى سۈپىتىدە «ئۇزۇن چاچ قويۇش» نى كۆرسىتىدۇ. ئارخىئولوگىيەلىك بايقاشلاردىمۇ بۇ خىل ئالاھىدىلىك روشەن بولماقتا). يىراق قەدىمكى دەۋردە ئۇزۇن ئۆرم چاچ قويۇش ئادىتى ئاياللاردا بولۇپ قالماستىن، بەلكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەللىرىدىمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر ئەنئەنە بولغانلىقى مەلۇم. ھونلاردا دىڭلىڭلاردا، سۈي، تاڭ دەۋرىدە تېپىلار ۋە خۇيخېلاردا، تۈركلەردە، تارىم ئويمانلىقىدا، تەڭرىتاغ، ئالتاي تاغ ئېتەكلىرىدە ياشىغان قەدىمكى تۈركىي تىللىق قوۋملاردا، ئۇلارنىڭ ئەجدادى بولغان ساكلاردا زور دەرىجىدە ئومۇملاشقان ئەنئەنە ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ

ئۆرمە چاچ مەدەنىيىتى تىلغا ئېلىنغان ، «يېڭى تاڭنامە . تەيزۇڭنىڭ خانزادىلىرى تەزكىرىسى» دە تۈركلەر «قوي تېرىسىدىن كىيىم كىيگەن ، ئۆرۈم چاچ قويغان . بەش ئادەمنى بىرلەشتۈرۈپ بىر گۈرۈپپا دەپ ئاتىتتى» دېيىلگەن .

«كونا تاڭنامە» 199 - جىلد «تېلار تەزكىرىسى» دىكى بايانلاردا «ئۇيغۇرلار ئۆرۈم چاچ قوياتتى» دېگەن مەلۇماتلار بار . بۇ خىل ئادەت تاكى قاراخانىيلار دەۋرىگىچە داۋاملاشقان بولۇپ ، مەھمۇد كاشغەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپلار بۇ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلغان . بىراق رەسىمدە بۇ خىل ئالاھىدىلىك زادىلا ئېتىبارغا ئېلىنمىغان . بۇ تارىخىي پاكىتلار بىزگە ، تارىخىي مەسىلىلەرگە مۇئامىلە قىلغاندا رەسىملىق نۇقتىئىنەزىرى بىلەنلا ئەمەس ، تارىخىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قاراشنىڭ تەخىرىسىز ئىلمىي زۆرۈرىيەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ .

پەن - تېخنىكىنىڭ قۇدرىتىگە سەل قارىماسلىق كېرەك

مەن ئىلگىرىكى ماقالەمدە: «ئەگەر مۇمكىن بولسا ئىدى» دېگەن ئۈمىد تىۋىشىمىدىن چىقارغان ئىككى ئالىمنىڭ ئۇستىخان - سۆڭەكلىرىگە ئاساسەن پورتېرىتنى تۇرغۇزۇپ چىقساق بۇنىڭ دۇنيا ئىلىم ساھەسىنىڭ ئېتراپ قىلىشىغا ئېرىشىش نىسبىتى يۇقىرى بولاتتى ، دېگەن ئارزۇيۇم بۇرمىلىنىپ ، پىكىرىمنى ھۆكۈم خاراكتېرىدە ئۆزگەرتىپ: «ئالىملارنىڭ باش سۆڭىكىنى قېزىپ چىقىپ ، ئاندىن ئۇلارنىڭ قىياپىتىنى تۇرغۇزۇش كېرەك» دېدى ، دەپ ئارقىدىن بۇ خىل تىرىشچانلىق سەنئەت ئاناتومىيىسى ئىلمىنى ئاساس قىلغاندا ھېچ نەرسىنى ھەل قىلىپ بېرەلمەيدۇ ، دېگەن خۇلاسنى چىقىرىدۇ ۋە «تارىختا ئۆتكەن مۇتلەق كۆپ ساندىكى زاتلارنىڭ رەسىمىنى سىزغاندا قەبرىنى كولىغان ئەمەس ، ئالىملارنىڭ تەۋرۈك ئۇستىخانلىرىنى ئورنىدىن قوزغاشنى لايىق كۆرمىدىم» دېگەن باھانىنى

كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇنداق ئىنكارچىلىق ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىنىڭ غايەت زور ئىقتىدارىنى چۈشەنمىگەنلىكتىن كېلىپ چىققان تەتۈرلۈك.

ئەگەر بىز يۇقىرىدا كۆرسەتكەندەك تارىخىي پاكىتلار بولمىغاندا ئىدى، بىزگە بۇ ئىككى ئالىمنىڭ چاچ - ساقال، قاش - قاپاق، ئېغىز - بۇرنىدىن كۆرە، ئاپتور ئېتىبارغا ئېلىشنى خالىمىغان، باش سۆڭىكى ئارقىلىق يورۇتلىدىغان: «باشنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، يۈزىنىڭ سوزۇنچاق ياكى يۇمىلاق ئىكەنلىكى، مەڭزىنىڭ ئىگىز ياكى پەسلىكى، قاغشىرىنىڭ ئىگىز ياكى پەسلىكى» قاتارلىقلارنى ئېنىقلاشقا ياردەم بېرىدىغان ئېرقىي ئالامەتلەر بىزدىن يىراق ئەسىرلەردە قالغان تارىخىي شەخسلەرنىڭ پورتېرىتىنى تۇرغۇزۇشتا قىممەتلىك ئالامەتلەردىن سانىلىدۇ. «قېلىپ» توغرا ھەل قىلىنسا، شۇنچىلىك تارىخىي ئاساسلار تۇرغان يەردە باشقا ئاناتومىيىلىك ئەزالارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەرقانداق بىر رەسسامنىڭ قولىدىن كېلىدۇ. بۇ ئىشتا ئۇلارنىڭ ئالىملىقى، زالىملىقىنى قانداق بىلگىلى بولىدۇ دەپ، بىز ئۈچۈن ھېچقانداق بىر قىممىتى يوق، بىزگە ناتونۇش بولغان بىر ئادەمنىڭ گېپىنى قىلىۋاتقانداق قۇرۇق باھانە كۆرسەتمەي، ئىمكانىيەت يار بەرمەيدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش سەمىمىيلىك بولىدۇ. چۈنكى بىزگە يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ خاراكتىرى كۈندۈزدەك روشەن ئەمەسمۇ. كىروران گۈزىلىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن سۈرىتى پۈتۈن دۇنيانىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى، گەرچە ئۇ مومىيا بولسىمۇ، پەن - تېخنىكىنىڭ ئىقتىدارى بولمىسا، قۇرۇپ قاقشال بولۇپ قالغان 4000 يىللىق جەسەتتىن يۇقارقىدەك گۈزەل ساھىبجامالنىڭ چىقىشىنى كىمۇ تەسەۋۋۇر قىلالايتى. سەنئەت ئاناتومىيەسىنى پەش قىلىپ ئىلىم - پەننى ئىنكار قىلساق بولمايدۇ، رەسساممىز تىلغا ئېلىۋاتقان سەنئەت ئاناتومىيەسى ئارخىئولوگىيە ئىلمى دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇنقى كونا نەزەرىيە، ئۇنى ھازىرقى زامان ئارخىئولوگىيە ئىلمىگە تەدبىلغىلى بولمايدۇ.

ئىلىم مۇئەييەنلەشتۈرگەن پورتېرت نېمە؟

ئاپتور 1981 - يىلى ئۆزى سىزغان مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «ئىش ئۈستىدىكى» سۈرىتىنى «پورتېرت ئەمەس ئىدى» دەپ دەۋا قىلدۇ. ۋە «دەسلەپتە سىزغىنىم پورتېرت ئەمەس، كېيىن سىزغىنىم پورتېرت ئىدى» دەيدۇ. ئۇنداق بولسا ئالدىنقىسى نېمە؟ پورتېرت دېگەن پەقەت يېرىم گەۋدىلىك، ئۇدۇل قاراپ تۇرغان رەسىمىلا كۆرسىتەمدۇ؟

پورتېرت ئەسلى فرانسۇزچە «پورتراىت» دېگەن سۆزدىن كىلىپ چىققان بولۇپ، مۇنداق ئىككى خىل مەنىسى

بار: « بىرى بىر كىشىنىڭ ماي بوياق، سۇ بوياق ياكى باشقا نەرسىلەر بىلەن سىزىلغان رەسىمى . مەسىلەن: بىرى يەنە باشقا بىرىنىڭ رەسىمىنى سىزىۋاتىدۇ، دېگەندەك. يەنە بىرى، بىر نەرسە ھەققىدىكى ئېغىزىكى ۋە يازما تەسۋىر». (15) قادىر قاۋۇز تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2004 - يىلى نەشر قىلغان «ئېنگىلىزچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» تە «پورتېرت» سۆزى ئېنگىلىزچە «portait» دەپ يېزىلىپ «بۇ-چۈيت» دەپ تەلەپپۇز قىلىدىغانلىقى، مەنىسى «رەسىم» دېگەنلىك بولىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن.

ئېنگىلىزچە - خەنزۇچە قوش ئىزاھلىق ئەمەلىي قوللىنىش لۇغىتى» نىڭ 59 - بېتىدە بۇ سۆز «肖 像» (سۈرەت، رەسىم) 画像 (رەسىم) 相片 (سۈرەت، فوتوسۈرەت) دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. ئۇزۇن يىللىق رەسىملىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان مەشھۇر رەسىم پورتېرت ھەققىدىكى چۈشەنچىنى شۇنچە تار تۇقۇمدا ئىزاھلاش ئارقىلىق، 24 يىل بۇرۇن سىزغان رەسىمنى ئىنكار قىلىش بەدىلىگە، يېڭى سىزغان رەسىمگە خاتىرە مۇنارى تىكلەمەكچى بولىدۇ. « كېسىپ ئېيتالايمىزكى، ئىككىنچى قېتىم سىزغىنىم مېنىڭ تەسەۋۋۇرۇمدىكى مەھمۇد كاشغەرى بولدى» دەيدۇ، ئۇنداقتا ئالدىنقىسى

كىمىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى مەھمۇد كاشغەرى ئىدى؟ بىراق بىزنىڭ تەلەپ قىلىۋاتقىنىمىز، ئاپتونىڭ شەخسىي تەسەۋۋۇرىدىكى «غايىۋى، روھىي» مەھمۇد كاشغەرى ئەمەس، بەلكى دۇنيا ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئېتراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن، بىز يۇقىرىدا تىلغان ئالغان تۆت خىل ئالاھىدىلىك مۇجەسسەم قىلىنغان، ئەلنىڭ قەلبىگە بەدئىي سەنئەت چىنلىقى بىلەن سىڭالايدىغان، قارا خانىيلارنىڭ شاھزادىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ قوش بىسلىق «خەنجىرى» بولغان بىر ئۇلۇغ ئالىمنىڭ سىمىسى. ئۇ ھەرگىزمۇ ئەرەپ ياكى پارسلارنىڭ دىنى ئۆلىماسى ئەمەس، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زاماندىكى مەھەللە مەسچىتىنىڭ ئىمام - خاتىپى ئەمەس.

ئاپتون ماقالىسىدە يەنە: «كۆز ئالدىمىزدا ئايان بولغان پورتىتېلار ئالىملارنىڭ رىئال ئوبرازى ئەمەس، بەلكى، رەسسامنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى غايىۋى، روھىي ئوبرازىدىن ئىبارەت» دەيدۇ. يۇقارقى پىكىردىكى مەنتىقىسىزلىكلەرنى تىلغا ئالمىغاندىمۇ «غايىۋى، روھىي ئوبراز» دېگەن سۆز ئالدى بىلەن ئىككى ئالىمنىڭ تارىخىي رىئال شەخس ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ. «غايىۋى، روھىي ئوبراز» دېگەن ئۇقۇم بىلەن تەسەۋۋۇر ئارقىلىق تۇرغۇزۇلغان تارىخىي رىئال ئوبراز ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئارلاشتۇرۇۋەتمەسلىك كېرەك. ئادەتتە «غايىۋى، روھىي ئوبراز» دېگەن ئۇقۇم ئەپسانىۋىي ئوبرازلاردا قوللىنىلىدۇ، تارىخىي رىئال ئوبرازلارغا ئۇنداق يالغۇچ قوللىنىلمايدۇ. ئەگەر ئۇقۇملار ئارلاشتۇرۇۋېتىلىپ «رىئال ئوبراز ئەمەس» دېيىلسە، خىيالىي، ئەپسانىۋىي ئوبراز بولۇپ قالىدۇ.

شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى

مەن ماقالەمدە باشلانما سۆز سۈپىتىدە تىلغا ئالغان: «رەسىم دېگەن بىر ئادەمنىڭ قىياپىتىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئوبرازىنى، خاراكتېرىنى مۇجەسسەم ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان سەنئەت» دېگەن

پىكرىمنى «قىياپەتنىڭ كېرىكى يوق» دېگەن گەپ دەپ چۈشەنگەن ياكى بۇرمىلىغان ئاپتور «قىياپەتنى سىزماي تۇرۇپ، ئوبراز ۋە خاراكتېردىن ئېغىز ئاچقىلى بولامدۇ؟ بۇ بىر ئەقەللىي ساۋاتقۇ؟ ئاپتورنىڭ رەسساملق سەنئىتى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى شۇقەدەر چولتا تۇرۇپ بۇ ھەقتە ماقالە يېزىشى كىشىنى ئەپسۇسلاندۇردۇ» دەيدۇ. قارىغاندا، مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىردەكلىكىدىن ئىبارەت نەزەرىيە مەسىلىسىنى ھەمدە تەبىئىي قانۇنىيەتلىك ئىلمىي پىرىنسىپنى تىلغا ئېلىش رەسساملق نەزەرىيە « ئەپسۇسلانارلىق ئىش، چولتلىق» ئىكەن. نېمىنى سىزىش، قانداق ماھىيەتنى ئەكسى ئەتتۈرۈش ھەققىدە ئاۋۋال ئويلاشماي تۇرۇپ، ئاۋۋال شەكىلنى - قىياپەتنى سىزىۋېلىپ، ئاندىن ئوبراز ۋە خاراكتېر ھەققىدە ئويلىنىش قايسى رەسساملق ئېقىمىنىڭ مەنتىقىسى؟ ئاپتور ماقالىسىدە گۈزەل - سەنئەت ھەققىدە توختىلىپ، «سەنئەتنىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى <گۈزەل شەكىل يارىتىش سەنئىتى> ئۇ شەيئىلەرنىڭ شەكلى ھالىتىنى سۈرەتلەش ئارقىلىق ماھىيەتنى كۆرسىتىپ بېرىشىنى مەقسەت قىلىدۇ» دەيدۇ. ئۇنداقتا ئاپتور تىلغا ئېلىۋاتقان ماھىيەت نېمە؟ تارىخىلىق بىلەن دەۋر ئالاھىدىلىكى، مىللىي خاسلىق بىلەن شەخسىي خاراكتېرنىڭ مۇجەسسەم ھالدا گەۋدىلىنىشىنى ئېتىبارغا ئالمايدىغان، شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ مۇناسىۋىتى دۈم كۆمتۈرۈلگەن ماھىيەتتۇ؟ تېخىمۇ كۈنكېرتلاشتۇرغاندا ئاۋۋال ئاپتورنىڭ «رەسساملق ئۇسلۇبى» بويىچە بولغاندا، مەزمۇن ۋە ماھىيەت ھەققىدە ئويلاشماي تۇرۇپ، زامانىمىزدىكى بىرەر ئادەمنىڭ سۈرئىتىنى سىزىۋېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭغا «مەھمۇد كاشغەرى» دەپ ئىسىم قويغاندەك ياكى تارىخى ئاساسلارنى نەزەرگە ئالماي «غايىۋىي، روھى ئوبراز» دىن بىرنى سىزىۋېلىپ، ئۇنى مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەپ دەۋا قىلغاندەك ماھىيەتتۇ؟

مەن ماقالىمدە يۇقىرىقى تەلەپنى خېلى كۈنكېرت بايان قىلىپ: «مىللىي خاراكتېرنىڭ ئىپادىلىنىشى ئۈچۈن قاش، قاپاق، قاغشا، ساقال، بۇرۇتلا كۇپايە قىلمايدۇ. بۇ خىل ئالاھىدىلىك (شەكىل) شۇ مىللەتكە مەنسۇپ بولغان كۆپلىگەن كىشىلەر ئۈچۈن ئورتاق، تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئوبرازىنى

گەۋدىلەندۈرۈشتە مىللى ئالاھىدىلىك بىلەن خاسلىقنى، تارىخىلىق بىلەن دەۋر ئالاھىدىلىكىنى، قىياپەت تەسەۋۋۇرى بىلەن پىسخىك تەسەۋۋۇرنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇيغۇن بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.» دېگەن ئىدىم. ئەلۋەتتە مەن ماقالەمدە ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان تۈپ مەسىلە مەھمۇد كاشغەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ نامىدىكى رەسىمدە مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىردەكلىكى ئىشقا ئاشۇرۇلمىدى، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. شەكىلسىز مەزمۇن، مەزمۇنسىز شەكىل بولمايدۇ، مەزمۇن تەلپى شەكىلنىڭ قانداق قۇرۇلۇشىنى بەلگىلەيدىغان ھەل قىلغۇچ ئامىل، شەكىلنىڭ قانداق بولۇشى مەزمۇنغا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ، بىر تەرەپكە ئېتىبار بېرىپ يەنە بىر تەرەپكە سەل قاراشقا بولمايدۇ. بۇ دېگەنلىك كۈنكىتراق مەندە ھازىرقى دەۋر كىشىلىرىنىڭ قىياپىتىنى سىزىپ قارا خانىيلار دەۋرىدىكى كىيىملەرنى كىلدۈرۈپ قويۇشۇ، كېيىنكى دەۋردىكى كىيىم - كېچەكلەرنى 11 - ئەسىردىكى ئالىملارغا كىلدۈرۈپ «ماھىيەتنى ئەكس ئەتتۈردۈم» يەنە يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرىدىن ئىبارەت مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈردۈم دەپ قارىسىمۇ كۆز بويامچىلىق بولۇپ قالدۇ دېگەن گەپ.

مۇھەببەت بىلەن مۇۋەپپىقىيەت بىر نەرسە ئەمەس

ئاپتور ماقالىسىنىڭ خېلى كۆپ سەھىپىسىنى ئىككى ئالىمنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەرىپلەشكە، ئۆزىنى ماختاشقا ئاجراتقان. بولۇپمۇ مەھمۇد كاشغەرى ئۆزىنىڭ يۇرتلىقى بولغانلىقى ئۈچۈنلا مۇھەببەت قويغان ئاپتور: «بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرى قەشقەر ۋىلايىتى كونا شەھەر ناھىيىسى ئوپال يېزىسىدىن بولسا، مەن كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ قورغان يېزىسى ھوجرادار (خوجدار) كەنتىدىن بولغاچقا، يۇرتدەش مەھمۇد كاشغەرى بىلەن تېخىمۇ پەخىرلىنىمەن ۋە ئىپتىخارلىنىمەن، بۇ مېنىڭ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ پورتېرىنى سىزىشقا چوڭقۇر ئىشتىياق بىلەن كىرىشكەنلىكىمنىڭ مۇھىم بىر

سەۋەبىدۇر» دەيدۇ. بۇ بىر مۆتىۋەرنىڭ ئېغىزىدىن چىقىدىغان گەپ ئەمەس ئىدى. بۇ پىكىرى بىلەن ئاپتور ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت مۇددىئاسىنىڭ ئەسلىدە تار يۇرتپەرەسلىك ئاساسىغا قۇرۇلغانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئۆزىنىڭ مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ سۈرىتىنى تۇرغۇزۇپ چىقىش جەريانىنى دۇنياۋى مەشھۇر ئالىم ۋە رەسسام لىئوناردو داۋىنچى ۋە ئۇنىڭ «ئاخىرقى كەچلىك غىزا» دېگەن دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە ئەسىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكىگە پاكىت قىلغانلىقى ئادەمنى ھيران قالدۇرىدۇ. مەن رەسساملق سەنئىتىدىكى مۇنداق بىر ئىدىيەمنى بىلىمەن: «شەيتاننى سىزماق ئوڭاي ئادەمنى سىزماق تەس». داۋىنچى ئۈچ يىل سەرپ قىلىپ ئەيسا ئەلايەھسسالامنى مەركەز قىلغان «ئەڭ ئاخىرقى كەچلىك غىزا» دېگەن مەشھۇر ماي بويلاق رەسىمىنى چوڭقۇر ئەقىدە بىلەن سىزىپ چىقىپ، دۇنيا رەسساملق سەنئىتىدە بۈيۈك ئابىدە تىكلەپ بەردى. ئاپتور ماقالىدا ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك مۇنداق بىر مىسالنى دەلىل سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان: «ئەگەر بىز رەسساملق تارىخىنى ئاز-تولا ۋاراقلىساق، زامانى ئەۋۋەلدە ئۆتكەن ياكى رىۋايەت قىلىنغان، لېكىن سېمبولى توغرىسىدا ھېچقانداق ئوبرازلىق ئۇچۇر بولمىغان شەخسلەرنىڭ ئوبرازىنى، كېيىنكى دەۋردىكى رەسساملار سىزىپ چىققان مىساللارنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈۋالالايمىز» دەپ «ئاخىرقى كەچلىك غىزا» دېگەن رەسىمنى مىسال ئالغان ۋە «داۋىنچى ئۆزىدىن تەخمىنەن 1500 يىل بۇرۇن ئۆتكەنلەرنىڭ ئوبرازىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياراتقاندى» دەيدۇ. رەسساملق تارىخىنى تەتۈر ۋاراقلىماي، ئوڭ ۋاراقلىساق، تارىخى پاكىتلار كۆمۈلۈپ كەتمىگەن بولاتتى. داۋىنچىغىچە دۇنيادىكى ئەڭ مەشھۇر رەسساملار ئەيسا ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرىنى تالاي قېتىملاپ سىزىپ ئەيسانىڭ ئوبرازى ھەققىدە مۇكەممەل ئوبراز تۇرغۇزۇپ بەرگەن. ھازىرغىچە بىرەر رەسساملق ئەيسا ئوبرازىنىڭ ماھىيەتلىك ئۆلچىمىنى بۇزۇۋەتكىنى يوق. 2000 يىلدىن بېرى، بىنا قىلىنغان قايسى بىر چېركاۋدا ئەيسانىڭ ئوبرازى گەۋدىلەندۈرۈلمىگەن. شۇنداق ئەھۋالدا، ئەيسا ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرى ھەققىدە «ھېچقانداق ئوبرازلىق ئۇچۇر بولمىغان» دېيىشكە يېتىنغانلىقى ئادەمنى ھيران قالدۇرىدۇ. غازى ئەمەت ئەپەندىم سىزغان ئىككى ئالىمنىڭ نامىدىكى

پورتېرىتىدا يۇقىردا بىز كۆرسەتكەندەك كۆپ نۇقسانلار بولغانلىقى سەۋەبلىك، تېخى دۇنيا ئىلىم ئەھلىنىڭ بىردەك ئېتراپ قىلىشىغا ئېرىشكىنى يوق. 2008 - يىلىنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن مەھمۇد كاشغەرى يىلى قىلىپ بېكىتىلگەنلىك شەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان تۈركىيەدىكى يىغىن سەھنىسىگە ئۆزى سىزغان مەھمۇد كاشغەرىنىڭ پورتېتىنى ئاسقانلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ، بىز دەل شۇ يىغىن نەق مەيدانى تارتىلغان كۆرىنىشلەردىن بۇ گەپنىڭ يالغان ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپتۇ. 2008 - يىلى بېيجىڭدا ئېچىلغان «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا تۈركىيە تىل قۇرمانىڭ باشلىقى شۈكۈر خالىق ئاكالىن مەزكۇر رەسىمگە بولغان تەنقىدىي پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىدىن ۋاقىمىز. شۇڭا يۇرتداشلىق مۇھەببىتىنى باھانە قىلىپلا، ئۇنى ئەسەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان دەستەك قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ. «مېنىڭ تەسەۋۋۇرۇمدىكى ئوبراز» دەپلا يوللۇق تەكلىپ پىكىرلەرنى، «يولسىز»، «ئورۇنسىز پىكىر» دەپ ئىنكار قىلىش سەمىيەتسىزلىك ۋە جاھىللىق بولىدۇ. بىزگە تارىخىي دىئالار ۋە روشەن مەلۇماتلار ئېتىبارغا ئېلىنىشى، زامانىمىزدىكى مەلۇم بىر شەخسنى پروتوتىپ قىلىپ سىزىپ چىققان، «رەسسامنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى خىيالىي، غايىۋى ئوبراز» لازىم ئەمەس.

بىرەر ئەسەر ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ياكى تەقىز يېزىش ئۈچۈن شۇ ئادەمنىڭ چوقۇم رەسسام ياكى يازغۇچى بولۇشى، ئۇ يۇرتلۇق ياكى بۇ يۇرتلۇق بولۇشى شەرت ئەمەس. قەدىمقى ئۇيغۇرلاردا: «پىچاق ئۆز سېپىنى يۈنۈيالىماس» دېگەن تەمسىل بار. ئادەم باشقىلارنىڭ كۆزىدىكى خەسنى كۆرۈۋالالايدۇ، ئۆزىنىڭ كۆزىدىكى خادىنى كۆرەلمەيدۇ، دۇنيادا مېڭىلغان ئالىملار ھاياتىنى بۇ ئىككى ئەسەرنى تەتقىق قىلىشقا بېغىشلىغان، ئۇلار ھېچقاچان يۇرتداش، ۋەتەنداش دەپ ئايرىمىغان. بىزدە ھەر - بىر يۇرتتىن چىققان ئۇلۇغ بوۋىلىرىمىزنىڭ تەسرىدىكىسىنى بۆلۈۋېلىشتەك ئىنتايىن بىر يامان خائىش بار.

بىلىش لازىمكى، ئالىمنىڭ ۋە ئىلىمنىڭ دۆلەت ۋە يۇرت چىگىرىسى يوق. 11 - ئەسىردىكى بۇ قوشكېزەك ئالىملار تۈرك - ئۇيغۇر دەۋرىنى ئاچقان، ئۇيغۇرلارنى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى دۇنياغا تونۇتقان، دۇنيا ئىلىم مۇنبىرىدە يۇلتۇزدەك چاقنىغان ئىدى. بۇ ئىككى ئەسەرگە مۇجەسسەملەنگىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ماددىي ۋە مەنىۋىي مەدەنىيىتىنىڭ 11 - ئەسىردىكى مۇجەسسەمى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ روھىدىن ئىبارەت. ئۇ ئالىملار ئوپالغا ۋەياكى قەشقەرگە ۋەكىللىك قىلمايدۇ. بەلكى، ئۇيغۇرلارنى مەركەز قىلغان 11 - ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۇنيا ئىلىم سەھنىسىدىكى ئورنىغا، ئۇلارنىڭ غورورى ۋە ئىپتىخارىغا، بىلىش نەتىجىلىرىگە، شۇنداقلا مىللىي روھىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئىلمىي مەسىلىگە قارىتا شۇ ساھەدە ئىزدىنىۋاتقان ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ يوللۇق پىكىر بولسا قويۇش ئەركىنلىكى بار. يۇرۇتلۇقۇم بولغانلىقى ئۈچۈن قانداق نىزام بولۇپ بېرىدۇ، ئۇ مېنىڭ مۇھەببىتىمنىڭ ئىپادىسى دەپ تۇرىۋېلىشىمۇ ئىشەنچىمۇ؟

تارىخ ۋە دەۋر ئىككى ئالىمنىڭ بىۋاسىتە ئەۋلادلىرى بولغان بىزدىن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن «قۇتادغۇبىلىگ» تەتقىقاتىدا بۆسۈش خاراكتىرلىق بۈيۈك نەتىجىلەرنى كۈتمەكتە. بۇ ھەم قوشكېزەك ئالىملىرىمىزنىڭ مەڭگۈلۈك ئارزۇسى، ئىشەنچىمىز كامىلىكى، تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇر قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، دۇنياۋىي شۆھرەتكە ئىگە زور مۇۋەپپىقىيەتلەر بارلىققا كېلىدۇ. سەنئەتكارلىرىمىز ئىككى ئالىمنىڭ نامىغا سىزىلغان يۇقارقى رەسىملەرنىڭ ئەسلى ماھىيەتتىن زور دەرىجىدە يىراقلاپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، قايتىدىن سەنئەتنىڭ چەكسىز ئىمكانىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، مەزمۇن بىلەن شەكىل يۈكسەك دەرىجىدە بىر گەۋدىلەشكەن، تارىخىيلىق بىلەن دەۋر ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي خاسلىق روشەن ئەكس ئەتكەن. 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارغا خاس تىپىك قىياپەت بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىگە خاس ئىندىۋىئال ئالاھىدىلىك ماھىرىلىق بىلەن مۇجەسسەم قىلىنغان. مۇكەممەل نۇرانە سىمانى جاھان ئەھلىگە تەقدىم قىلغۇسى.

ئىستات مەنبەلىرى

- ①(رەسەد رەھىمىتى ئارات «قۇتادغۇبىلىگ» مە تىن 23 - (ئەگرى شەكىلك يەر) 1979 - يىلى ئەنقەرە، تۈرك تىل قورمى نەشرىياتى)
 - ②رەشدرەھىمەتى ئارات : «قۇتادغۇ بىلىگ» ، «ئىسلام ئېنىسكلوپېدىيىسى» ، 6 - توم ، 1041 - بەت ، 1977 - يىلى ، ئىستانبۇل ، مىللىي مائارىپ نەشرىياتى .
 - ③(رەسەد رەھىمىتى ئارات «قۇتادغۇبىلىگ» مە تىن 24 - (ئەگرى سىزىقلىق يەر) بەتلەر 1979 - يىلى ئەسكەرى، تۈرك تىل قورمى نەشرىياتى)
 - ④مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانە لۇغەت تۈرك» ئۇيغۇرچە نەشرى - 54 - ۱۱۱بەت
 - ⑤ (فوتاد كۆپرۈلۈ «بايراق» «ئىسلام ئېنىسكلوپېدىيىسى» تۈركچە 2 - توم ، 407 - بەت ، 1979 - يىلى ئىستامبول مىللىي مائارىپ مىنىستىرلىكى نەشرىياتى)
 - ⑥ «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ 1766 - بېيتىنىڭ بىرىنچى مىسراسى
 - ⑦⑧ ھاجى ئابدۇلئەزىز ئەلى ئارقان «مۇقامچىلىقتا سەللە مەسىلىسى» شىنجاڭ مەدەنىيىتى 2008 - يىللىق 3 - سان
 - ⑩ ئەخمەت سۇلايمان : «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە ، 256 - بەت ، 2005 - يىلى ، ئۈرۈمچى ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى .
- نيۇرۇجى : «يەرگەندىن تېپىلغان قارا خانىيلار خانلىقىغا ئائىت ئەرەبچە قانۇنىي ھۆججەت ۋە قۇتادغۇ بىلىگ تەتقىقاتى
«، (غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ، خەنزۇچە ، 1999 - يىلى ، 3 - سان ، 101 - بەت .
ئانىل چەچەن : « تۈرك دۆلەتلىرى » ، 173 - بەت ، 2007 - يىلى ئەنقەرە ، فارك نەشرىياتى .
رامازان شەشەن «ئىسلام جۇغراپىيىچىلىرى كۆرە تۈركلەر ۋە تۈرك مەملىكەتلىرى»، 160 - بەت ، تۈركچە ، 2001 - يىلى ، ئەنقەرە ، تارىخ قۇرۇمى نەشرىياتى .
غازى ئەمەت «مەھمۇد كاشغەرى پورتىتېنىنىڭ بارلىققا كېلىشى»، «مەھمۇد كاشغەرى ۋە تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008 - يىلى نەشرى 85 - بەت .
«تۈركچە سۆزلۈك» ، تۈركچە ، 1621 - بەت . 2005 - يىلى ئەنقەرە تۈرك تىلى قورمى نەشرىياتى

ئېتراپ قىلىشقا بولمايدىغان ئىككى پورتېرەت:
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇت قەشقىرى

يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق

ئىنتېرنىتىكى مەنبەسى دەۋىر تورى

ئېلىكتىپ تۈزگۈچى ئەزىز